ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE ORTA VE GARBÎ ASYA HALKLARININ MEDENİYETİ[1]

Wolfram Eberhard, Ankara

Bu tetkiki, diğer ihtisas sahalarında, aynı meselelerle uğraşan meslekdaşlarıma ithaf ediyorum. Burada, türk tarihinde büyük bir rol oynayan ve türk milletinin ana yurdu olan ülkelerin medeniyeti üzerinde, Çin kaynaklarında bulunan malûmatı bir araya topladım. Bu malzeme, mahdut olduğu gibi, bitaraf da değildir. Çinlilerin, yalnız düşmanca münasebetlerde bulundukları memleketler hakkında, iyi şeyler yazmaktan ziyade, fenayı yazacakları kolayca anlaşılabilir. Biz araştırıcıların vazifeleri bundan, kendimizi şaşırtmaksızm, doğruyu ortaya çıkarmağa çalışmaktır.

Eldeki malzemeden çıkarılabileceğini sandığım neticeleri elde etmeğe uğraştım. Bu malzeme — eğer tâbir caizise — tarihin bir merhalesini ihtiva eder: türk olmayanların şarkî ve garbî Türkistan'm mühim bir kısmını ellerine geçirdikleri zamanda başlar ve türklerin buraları yeniden geri aldıkları zamanda sona erer. Bu yüzden okuyucu yanlış bir intiba alabilir; fakat bu, onu yanıltmamalıdır. Her zaman hatırda tutulmalıdır ki, burada tarih seyrinin yalnız muayyen bir bölümü, türk halklarının ikinci plâna çekildikleri bölüm, anlatılmıştır. Malzememizin mensup olduğu devirde türk yaşayışının en mühim hâdiseleri daha doğuda, Moğulistan ve şimalî Çin'de cereyan etmiştir. Bu merkezin tekrar batıya göçmesi, daha sonradır.

Bu tetkiki teşekkür olarak ithaf ettiğim bu memleketteki meslekdaş ve talebelerim, kendi sahalarından yeni malzeme getirecek ve tenkitleri ile orta ve ön Asya medeniyeti, yani türklerin medeniyeti hakkında bilgimizi arttıracak olurlarsa, bu benim için çok büyük bir sevinç olacaktır.

---

[1] Bu yazı müellifi tarafından mecmuamıza gönderilmiş ve Mecdut Mansuroğlu tarafından almancadan türkçeye çevrilmiştir.

I.

MAKSATLAR VE MALZEME

„Çin hudutlarındaki halkların medeniyet ve yayılış sahaları" adlı eserimde [1] Çin hudutlarındaki halklara dair vesikaları bir araya toplamıştım. Bu tetkik, onun bir nevi devamıdır; burada da şarkî ve garbî Türkistan ahalisine dair vesikalar bir araya toplanmıştır. Tıpkı yukarıda adı geçen ilk tetkikte olduğu gibi, burada da halkların tarihî ve siyasî tekâmülleri hakkındaki malûmat dikkate alınmamıştır. Bilhassa bu vâdide bir çok araştırıcılar çalıştığı için, artık yeni bir tetkike ihtiyaç kalmamıştır. Dil meseleleri de itibara alınmadığı gibi, yalnız çince adlarını bildiğimiz devletleri batı kaynaklarında görülen adlarla bir tutmağa da teşebbüs edilmemiştir. Bütün bunlar için müracaat edilebilecek kâfi derecede tetkikler vardır. Medeniyete ait malzemenin bir kısmı Avrupa dillerine, bilhassa E. Chavannes tarafından, tercüme edilmekle beraber, bunlar arasındaki münasebet gösterilmemişti.

Burada yalnız medeniyete ait malzeme, halkların oturdukları yerler hakkında çok kısa malûmatla birlikte, toplu bir halde kaydedilmiştir. Tertip tarzı tarafımdan keşfedilmiş değildir; kabil oldukça bunlar hakkında bizzat çinlilerce gösterilen bölümler muhafaza edilmiştir. Dilci ve tarihçilerin şarkî ve garbî Türkistan'ın kalabalık halklarını guruplara ayırma teşebbüsünden sonra, aynı teşebbüs burada medeniyet tarihi bakımından yapılmıştır. Bunun neticeleri üçüncü kısımda gösterilecektir. Medeniyet tetkiklerinin neticeleri dil ve tarih tetkiklerinden farklı olabilir: bir halkın medeniyetçe bir grupa, dil ve tarih bakımından ise, başka bir grupa veya gruplara mensup olması pek kabildir. Mamafih bunun kaide olmadığını ve bir çok hallerde muhtelif tetkik tarzlarından çıkan neticelerin birbirine uyacaklarını sanıyorum.

Bu tetkikten netice olarak şarkî ve garbî Türkistan'da muhtelif dil gruplarına ve antropologiya tiplerine mensup halkların ayrı ayrı medeniyetleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunlar zamanla değişmiştir. İlk değişme hakkındaki malûmat, malzememizin başladığı zamandan önce ve o sıraya aittir (m.ö. 200). Bu sırada muayyen bazı medeniyetlerin diğer medeniyet sahaları üzerine yayıldığı görülür. İkinci değişme, eldeki malzemeden açıkca anlaşılamaz. Bu, 200 (m.ö.) den takriben 150 (m.s.)'ye kadar süren Hsiung-nu'ların yayılma devresidir. Üçüncü değişme, topladığımız vesikaların yavaş yavaş sona erdiği zamanda

[1] Bu eser Türk Tarih Kurum'u tarafından türkçe ve *T'oung Pao* mecm. (c. 36, Supplement, Leiden, 1941) tarafından da almanca neşredilecektir. Mekalede kitabın ismi kısaca *„Hudut halkları"* diye geçecektir.

başlar: 5. — 6. yüz yıldan itibaren, türkler bütün bu bahsedilen saha üzerinde yayılırlar. Fakat bu yayılmanın buradaki ahalinin medeniyeti üzerine tesiri, daha ziyade Sung devrinden sonra, kendini gösterir. Bizim malzememiz ise, Sung devrinde (1279) sona erer.

Bu tetkik için hemen sadece şarkî ve garbî Türkistan ahalisi üzerinde yazılmış annallerdeki (vakayinâme) bahisler alınmıştır. Diğer eserlerden pek az, daha fazla karşılaştırma maksadı ile, istifade edilmiştir. Hacıların seyahat tasvirleri (Hsüan-tsang, Fa-hsien v.s.) de dikkate alınmadı.

Bunun muayyen bir sebebi vardır. Çinliler annallerini tamamen muayyen esaslara göre yazmışlardır. Bu onların bir kaçını okuyan herkes için, açıkça belli olur. İşte bu sebeple halkların tasviri için, daima sadık kaldıkları muayyen bir tasvir tipi bulmuşlardır. Bu nevi tasvirlerin en mühim vasıflarının „Hudut halkları" adlı eserin başlangıcında anlattığım için, bunu burada tekrar etmeğe lüzum yoktur. Tek tek seyyahların bildirdikleri ise, bu tip tasvirler esasına sadık olmayıp, başka esaslara göre yazılmıştır. Bahsedilen devletlerin bir kısmı için, yalnız annal malzemesi bulunduğu, diğer bir kısmı için ise, seyahat tasvirlerinde de malûmat olduğu cihetle, elde edilecek manzara insicamsız olacaktı. Bundan ise, muayyen medeniyetler hakkında aykırı bir fikir elde edilir. Bu yüzden tetkikimizin neticesi, teyit edilecek ve sağlamlaşacağı yerde, şüpheli kalabilirdi. Bundan başka seyahat tasvirlerindeki malzeme annallerdekinden daha iyi değildir. Seyahat tasvirleri, olsa olsa Hindistan için kıymetli bazı şeyler ilâve ederler. Burada ise, Hindistan mevzuun dışında kalır. Burada Hindistan hakkında verilen malûmat, Hindistan medeniyetlerinin anlatılması maksadı ile değil, ön Asya medeniyetlerinin anlaşılmasına yaramak içindir.

Çin metinlerinin Avrupa tercümeleri ve bu halklara dair Avrupa ve diğer yerlerde bulunan malûmat kullanılmamıştır. Bunun sebepleri de „Hudut halkları" 'nın başlangıcında izah edilen sebeplerin aynıdır: çin halk tasvirlerinde kullanılan muayyen tabirler çok mühimdir; bu ise, tercümede, çok defa, o derece kaybolur ki, çinli müellifin anlatmak istediği şey açıkça görülemez. Çin olmayan kaynaklardan istifade edilmemiştir; çünkü bazı devletler hakkında zengin malzeme bulunduğu halde, diğerleri hakkında çok defa az olan çin malzemesi burada da aykırı bir fikrin ortaya çıkmasına sebep olacaktı. Bundan başka bu tetkikin gâyesi, yalnız çin kaynaklarından neler elde edildiğini ve bu halklar hakkında çin nazariyelerinin ne olduğunu göstermektir. Bizim vazifemiz sadece halkları, çinlilerin gösterdiği gibi, sıralamak ve bundan ne çıkacağını görmek idi.

Bana: — „Bu halkların çoğu hakkında verilen çin malûmatı o kadar azdır ve bir şey ifade etmez ki, bundan bir netice veya, hiç değilse, büyük bir netice çıkarılamaz" denebilir. Filhakika malzeme çok defa pek azdır. Bir çok halklar, kendileri hakkında hiç bir şey söylenmediği için, muayyen bir grupa sokulamamışlardır. Fakat aynı metodla binden fazla çin halk tasviri üzerinde çalıştıktan sonra, kat'î olarak, şunu söyleyebilirim: çin halk tasvirleri, tamamen muayyen bir tipe göre, öyle tanzim edilmişlerdir ki, çok kısa bir tasvirden, bir veya iki sözden ibaret olsa bile, göründüğünden çok daha fazla malûmat alınabilir. Tasvirler bililtizam mümkün olduğu kadar kısa tertip edilmiştir; lüzumsuz gibi görülen her şey hazfedilmiştir. Bir veya iki sözle bir medeniyetin karakteri gösterilir; başka bir sözle, medeniyetin toplu olarak nasıl olduğu ve hangilerinin aynı veya akrabası olduğu söylenir.

Tabiî şarkî ve garbî Türkistan medeniyetleri meseleleri yalnız çin malzemesinin yardımı ile halledilemez. Bu tetkik, Türk, İran, Arap, Hind ve diğer ihtisas sahalarındaki meslekdaşlara, çin malzemesinden neler elde edildiğini toplu olarak göstermek ve burada elde edilen neticeleri onların kendi sahalarında aldıkları neticelerle karşılaştırmağa sevketmek maksadını gütmektedir. İhtisas sahalarının karşılıklı iş birliği ve karşılıklı tenkidi ile, git gide bu mıntakanın medeniyetleri hakkında, her taraftan gelme, tam bir manzaranın elde edileceğini umarım. Bu tetkik, bunun yalnız bir yapı taşıdır.

II.

MALÛMAT

1. Chang-ch'iu-pa. [1] Saha: *Hsi-li*'nin cenup-batısında dağların arasında yaşarlar. Sonra daha batıya çekildiler ve *T'ien-chu*'lara komşu oldular (*Hsin-T'ang-shu,* 211 b). Medeniyet: garbî *Ch'iang*'lar grüpundandırlar. Giyimleri şimdiki *T'ien-chu*'larınkine benzer. Şehirleri olmayıp, yağmacılık ederler (*Hsin-T'ang-shu,* 221 b = s. 4153 c). Zaman: *T'ang* devri.

2. Hsi-hsia. Saha: Kansu ve Kukunor sahası. Medeniyet: *T'o-pa* ahfadından olduklarını iddia eder. *Ho-lien* ailesinin hâkim olduğu ülkede yaşarlar. *T'ang* devrinde hükümdar sülâlesi için *Li* soyadını aldılar. Buddisttirler. *Tao*'cuların sihirli işaretlerine benzer, kendilerine has

[1] Bu eserde geçen halklar ve şehirler için bk. A. Hermann, *Atlas of China* (haritalar).

yazıları vardı. Beyaz, dar bir elbise ve arkasında kırmızı kordelâlar sarkan keçe şapka giyerlerdi. Muhtelif memur dereceleri için, muhtelif rütbe alâmetleri taşırlar. Altın işlemeli gümüş kuşakları, kuşakta kısa bir bıçak, yay ve okları vardır; çizme giyerler. Saçlarını kısa keserler, kulaklarında ağır küpeler taşırlardı. Büyükler daima attadırlar; üstlerine lâcivert bir gölgelik ve önlerine iki sancak tutulur. Arkalarında yüzden fazla atlı vardır. Âdi halk, lâcivert veya yeşil deri giyer. Musikileri yeknesaktır. Hükümdarın önünde, âdet olan dokuz secde yerine, yalnız üç kere iğilirler. Her harp seferinde önce kehanete müracaat ederler; ya *artemisia* (bir nevi ot) ile koyun kemiği yakarlar, yahut yere bambus çubukları atarlar, yahut bir koyun büyülerler ve onu gece kurban ederler, ona dua ederler ve ertesi gün kurban edilen koyunun ince barsağını muayene ederler, yahut da yaydaki tellerin çıkardığı sesi dinlerler. Hastalıklarda hekim değil, büyücü çağırırlar. Bâzı hallerde, hastalıktan korunmak için, evden çıkarlar. Kan davası güderler. Kafatası içinde şarapla tavuk, domuz ve köpek kanı karıştırılarak içilir ve bundan sonra intikam gütmeyeceğine yemin edilirse, kan davasından kurtulabilinir. Yahut kan davası yapamayan, evinde bir ziyafete kadınlar davet eder; bir ara düşmanının evine koşarak, onu ateşe verir. Bunlarda buğday, fasulye, muhtelif diğer darı ve sebze çeşitleri, soğan ve sarımsak vardır. Atları ve develeri vardır. Harpte duman ve ateş işaretleri vardır. Ay sonlarında harbe gitmeği sevmezler. Zırh giyerler, atları da zırhlıdır (*Liao-shih*, 115 = s. 5948 b—c). İlâve: Medeniyet tarihi bakımından mühim olmayan diğer malûmat için bk. *Chin-shih*, 134 = s. 6123 a — 6124 c. Aynı zamanda siyasî malûmat için bk. *Sung-shih*, 485 ve 486. Zaman: *T'ang* devri sonundan mogul devrine kadar.

3. Hsi-li. Saha: *T'u-fan* 'ların cenup-batısında (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4153 c). Medeniyet: 50000 aile. Vâdilerde oturmağı severler. Erkekler başlarını sararlar ve keçe veya yün elbise giyerler. Kadınlar topuzludur ve kısa etek giyerler. Drahoma ile evlenmezler. Pirinç, buğday, fasulye ekerler. Ölüler ekilmiş araziye, kabirsiz ve ağaçsız olarak, gömülür. Bir yıl mâtem elbisesi giyerler. Mâtem rengi siyahtır. Ceza olarak, ayak veya burun keserler. Her zaman *T'u-fan* 'lara tâbidirler (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b). Zaman: *T'ang* devri.

4. Hsi-yeh. Saha: doğuda *P'i-shan*, cenup-batıda *Wu-ch'a*, şimalde *So-chü*, batıda *P'u-li* ile hududtur (*Han-shu*, 96 a = s. 606 d). Medeniyet: *P'u-li*, *I-nai* ve *Wu-lei* 'lere benzerler; oradaki diğer *Hun* 'lar gibi olmayıp, Tibetli veya *Ti* 'dirler. Göçebe davarcıdırlar. Yada taşı çıkarırlar (*Han-shu*, 96 a). Memleketlerine *P'iao-sha* da denir. Zehirli

oklar yaparlar (*Hou-Han-shu,* 118, 4a). Zaman: *Han* devrindenberi. İlâve: Daha fazla malûmat için bk. *T'ung-chih,* 196=s. 3147 b, *T'P'YL,* 798, 8 b; *Hou-Han-shu,* 118 = s. 904 d. Not: Bk. *Hudut halkları,* H 3 ve *Tse-ho* (nr. 15).

5. I-nai. Saha: Şimalde *Su-lo,* cenupta *Tse-ho* ile hudutturlar. (*Han-shu,* 96 a = s. 606 d). Medeniyet: 670 kişilik 125 aile. Medeniyet ve âdetleri *Tse-ho*'da olduğu gibidir (*Han-shu,* 96 a). Zaman: *Han* devrinden beri. İlâve: Diğer bir metin için bk. *T'ung-chih,* 196 = s. 3137 b.

6. Ku-shih-mi. Saha: Şimalindeki *Ta-P'o-lü* ile huduttur. Dağlar arasındadır (*Hsin-T'ang-shu,* 221 b). Medeniyet: Mevkii yüzünden, tecavüz edilemez. Ekim yapılabilir. Çok karlıdır. İnci, altın, ejder asıllı at çıkarır. Yün kumaş giyerler. Memleketlerinin, aslında, bir ejder gölü olduğunu ve ejder çıktıktan sonra kuruduğunu birbirlerine anlatırlar (*Hsin-T'ang-shu,* 221b = s. 4155 a). Zaman: *T'ang* zamanı. Not: Belki Kaşmir'e karşılıktır. Kaşmir'e çokluk *Chia-yeh-mi-lo* denir (W. Fuchs, 443).

7. No-ch'iang. Saha: Çin hududu ile *Lou-lan* arasında (*Han-shu,* 96 a). Medeniyet: 1750 kişilik 450 aile. Yaşayış göçebedir, ziraat yoktur; ekini *Lou-lan* ve *Ch'ieh-mo*'dan alırlar. Dağlarda, âlet yaptıkları demir vardır; bu âletler mızrak, küçük bıçak, kılıç, zırh, yaydır (*Han-shu,* 96 a = s. 606 a). Zaman: *Han* devrindenberi. İlâve: Daha fazla malûmat için bk. *T'ung-chih,* 196 = s. 3133 a.

8. Po-chih. Saha: *Po-ho*'nun cenup-batısında (*Pei-shih,* 97). Medeniyet: Memleket dardır, ahali fakirdir. Vâdilerde yaşarlar. Memleketteki üç gölün büyüğünde ejder kralı, ikincisinde karısı, üçüncüsünde oğlu yaşarmış. Önünden geçenler kurban kesmezlerse, rüzgâr ve kardan memleketten geçemezler (*Pei-shih,* 97 = s. 3043 d). Zaman: *Sui* devri.

9. Po-ho. Saha: *K'o-p'an-t'o* batısında (*Pei-shih,* 97). Medeniyet: Bu memleket *K'o-p'an-t'o*'dan daha soğuktur, bu yüzden insanlar ve davar toprak altı mağaralarında yaşarlar. Un çörekleri ve buğday şarabı ile beslenirler, keçe ve kürk giyerler. Memleketlerinden geçilerek, batıda *Yeh-ta*'lara veya cenup-batıda *Wu-ch'ang*'lara gidilebilir (*Pei-shih,* 97 = s. 3043 d). Zaman: *Sui* devri.

10. Po-lu Saha: *A-kou-Ch'iang*'ın şimal-batısında, şimalî *Shansi*'de *Tai*'dan 13900 *li*[1] ötede (*Pei-shih,* 97). Medeniyet: Memleket yaş ve

[1] 1 *li, Han* devrinde, takriben vasatî olarak, 500 metredir; fakat bu bir hayli değişebilir (bk. *T'oung Pao,* c. 36 s. 2).

çok sıcaktır, fakat düzdür. Burada *Sih-ch'uan*[1] atları vardır. Mahsûl ve âdetler takriben *A-kou-Ch'iang*'lardaki gibidir (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 b). Zaman: *T'o-pa* devrinden beri.

11. P'u-li. Saha: Şimalde takriben *Su-lo*, doğuda *So-chü*, cenupta *Hsi-yeh*'lerle hudutturlar (*Han-shu*, 96 a = s. 606 d). Medeniyet: 5000 kişilik 600 ailedir. Medeniyetçe *Tse-ho* ve *Hsi-yeh*'lerle birdirler (*Han-shu*, 96 a). Zaman: *Han* devrinden beri. İlâve: Buna dair diğer bir metin için bk. *T'ung-chih*, 196 = s. 3137 b.

12. She-mi. Saha: *Po-chih* cenubunda (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Dağlarda yaşarlar, buddist değildirler, şeytanlara inanırlar. *Yeh-ta*'lara tâbidirler (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 d). Zaman: *Sui* devri.

13. Su-p'i. Saha: *T'u-fan*'lara tâbidirler (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b). Medeniyet: garbî *Ch'iang*'lardandırlar. Çinlilere tâbi olmak isterler, fakat *T'u-fan*'lar buna mâni olur (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4155 b). Not: Burada adı geçen komşu *To-mi* halkı da garbî *Ch'iang*'ların bir koludur. Zaman: *T'ang* devri. İlâve: Buna dair diğer bir metin için bk. *Shih-chia fang-chih* 1 = *Taishô-Tripitaka*, c. 51, s. 950 c.

14. Tê-jo. Saha: *Lo-yang*'dan 11250 *li* ötede. *Tse-ho* ile huduttur (*Hou-Han-shu*, 118, 4 a). Medeniyet: 670 kişilik 100 küsur aile. Âdetler, *Tse-ho*'larınki gibidir (*Hou-Han-shu*, 118, 4 a). Zaman: Son *Han* devrinden beri.

15. Tse-ho. Saha: *Su-lo*'dan 1000 *li* ötede (*Hou-Han-shu*, 118 = s. 904 a). Medeniyet: 4000 kişilik 350 aile (*Hou-Han-shu*, 118). Zaman: Son *Han* devrinden beri. Not: *Pei-shih*, 97 = s. 3041 b'de *Hsi-chü-pan* adı ile görülür. Bu eski *Hsi-yeh* ile müsavi imiş.

16. Wu-ch'a. Saha: Şimalde *P'u-li*, batıda *Nan-tou* ile huduttur (*Han-shu*, 96 a). Medeniyet: 2733 kişilik 490 aile. Dağlarda yaşarlar, tarlaları vardır. Taşlardan ev yaparlardı. Elleri ile su içerler. Küçük koşu atları, eşekleri vardır; sığırları yoktur. Urgan köprüleri vardır (*Han-shu*, 96 a = s. 606 c). Zaman: *Han* devrinden beri. İlâve: diğer bir metin için bk. *T'ung-chih*, 196 = s. 3137 a. Not: *Yen Shih-ku*, atların küçük olduğunu kabul etmez (*Han-shu*, 96 a şerhine göre). *Pei-shih*, 97 = s. 3041 c'de *Ch'üan-yü-mo* adı ile görülür.

17. Wu-lei. Saha: cenupta *P'u-li*, daha cenupta *Wu-ch'a*, batıda büyük *Yüeh-chih*'lerle hudutturlar (*Han-shu*, 96 a = s. 606 d). Mede-

[1] *Sih-ch'uan*, garbî Çin'de bir eyalettir.

niyet: 7000 kişilik 1000 aile. Giyim *Wu-sun*'larınki, âdet *Tse-ho*'larınki gibi (*Han-shu* 96 a). Zaman: *Han* devri. İlâve: Daha fazla malûmat için bk. *T'ung-chih*, 196 = s. 3137 b.

17a. Ch'ieh-mo. Saha: şimalde *Ting-ling* ülkesi, doğuda *Pai-t'i*, batıda *Po-sih*, cenupta *Hsiao-yüan* ile huduttur (*T'ung-chih*, 196 = s. 3136 a). Şimalde *Wei-li*, cenupta *Hsiao-yüan*, batıda *Ching-chüeh* ile huduttur (*Han-shu*, 96 a = s. 606 c). Medeniyet: Bunlarda üzüm vardır. Saçlar kısa kesilir, keçe külâh, kısa kollu, açık boğazlı ve önden dikili elbise giyerler. Bir çok eşekleri, koyunları, sığırları vardır. Garbî *Wei* sülâlesinin *Ta-t'ung* devrine kadar (535—550) kendilerinden bahsedilir. Şimal-batılarında çöl vardır (*T'ung-chih*, 196 = s. 3136 a). Üzümleri ve her çeşit meyvaları vardır. 1610 kişilik 230 ailedirler (*Han-shu*, 96 a = s. 606 b—c). Âdetleri çinlilerinkine benzer (*Shui-ching-chu*, 2). Zaman: *Han* devrinden beri. İlâve: Bk. nr. 23 ve *Pei-shih*, 97 = s. 3041 b. Not: *T'ang* zamanında *Hsi-mo-t'o-na* adı ile görülür (*Shih-chia fang-chih* 1 = *Taishô-Tripitaka*, c. 51, s. 951 c).

18. Chu-chü. Saha: *Yü-tien*'in batısında (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Dağlarda yaşarlar; buğdayları, pek çok orman ve meyva ağaçları vardır. Buddisttirler. Dilleri *Yü-tien*'lerinkine benzer. *Yeh-ta*'lara tâbidirler (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 c—d). Zaman: *Sui* devri.

19. K'o-p'an-t'o. Saha: *Yü-tien* batısında küçük bir memleket olup, *Hua-kuo*'ya komşudur. Cenupta *Chi-pin* ile huduttur (*Liang-shu*, 54 = s. 1842 d). Medeniyet: Baş şehrin mesahası 10 *li*'den fazladır. Memlekette on iki şehir vardır. Âdetler *Yü-tien*'dekilere benzer. *Chi-pei* (pamuk kumaş) giyerler; giydikleri yekpare elbisenin kolları yoktur. Bir de ince pantolonları vardır. Toprak küçük buğdaya elverişlidir. Çok sığırları, atları, develeri, koyunları vardır. İyi keçe, altın, yada taşı çıkarırlar (*Liang-shu*, 54 = s. 1842 d). Buddisttirler (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 d ve *Shih-chia fang-chih* 1 = *Taishô-Tripitaka*, c. 51, s. 951 c.). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3153 c; *Nan-shih* 79 = s. 2733 d; *Hsin-T'ang-shu*, 221 a = s. 4153 a. Zaman: *Liang* devrinden beri. Not: Diğer metinlerde *Ho-p'an-t'o*, *Ho-fan-t'o* ve *Han-p'an-t'o* adı ile görülür. Bugünkü „Taş kurgan"dır (W. Fuchs, s. 455).

20. Ku-mo. Saha: *Ch'ang-an*'dan 8150 *li* ötede. Şimalde *Wu-sun*'larla hudutturlar (*Han-shu*, 96 b = s. 609 a). Medeniyet: 24500 kişilik 3500 aile. Demir, bakır ve kükürt çıkarırlar. *Wang Mang* zamanında, (m. s. 9—24) hükümdarları, *Wen-su*'yu feth ile, iki memleketi birleştirir (*Han-shu*, 96 b). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3145 b ve *Pei-shih*, 97 = s. 3042 c; bk. nr. 21 ve 24. Zaman: *Han* devrinden beri.

21. Kui-tsih. S a h a: *Ch'iu-tsih* veya *Ch'ü-tsih* de yazılan *Kui-tsih*, eski *Kuci*, daha sonraki *Kuça*'ya karşılıktır (Pelliot, *T' P'* 22, 126 v.d.). *Ch'ang-an*'dan 7480 *li* ötede olup, cenupta *Ching-chüeh*, cenup-doğuda *Ch'ieh-mo*, cenup-batıda *Yü-mi*, şimalde *Wu-sun*, batıda *Ku-mo* ile huduttur (*Han-shu*, 96 b = s. 609 a). M e d e n i y e t: 81317 kişilik 6970 aile. Mâden işleyebilirler (*Han-shu*, 96 b). Zarif keçe, demir, bakır, çelik, geyik derisi, halı yaparlar (*Pei-shih* = *T'P'YL*, 792,8 a). Yıl başında, gelecek sene davarın bereketli olup olmayacağını anlamak için, boğa ve at güreştirirler (*Yu-yang tsa-tsu*=*Yü-chih-t'ang*, 10, 15 b ve *T'P'KCh*, 481). Daha sonra *Wu-shu* parasını [1] kullanmışlardır (*Yü-chih-t'ang*, 28, 14 b). 15. VIII.de, ilâh şekilleri ile alay tertip ettikleri bir bayramları vardır (*Yu-yang tsa-tsu* = *T'P'KCh*, 481 = c. 38, 60 b). Kadın pazarları vardır; zira çok ahlâksızdırlar (*Shih-san-chou chih* = *T'P'KCh*, 481 = c. 38, 60 b). Hükümdarları bir kere, sonradan arslan şekline giren ve üzerine hükümdarın bindiği vahşî bir ejderi terbiye etmişti (*Yu-yang tsa-tsu* = *T'P'KCh*, 481). Ağır cezaları vardır. Vergiler mülke göre tayin edilir, altın veya gümüş halinde ödenir. Düğün, mâtem ve diğer neviden âdetleri ve mahsûlleri *Yen-chi*'deki gibidir. Fakat iklim oradakinden bir az daha sıcaktır. Güzel keçe, *Chang* geyiği kürkü, halı, tuz, kükürt, toz, iyi at, tek hörgüçlü deve çıkarırlar (*Chou-shu*, 50 = s. 2341 a). Hükümdar bir arslan taht üzerinde oturur. Başında, arkaya doğru sarkan, bir sargı vardır. Çok pirinç, buğday, fasulya, darı, bakır, demir, *Chang* geyiği, hah, yeşil kükürt, koku, pudra, at, tek hörgüçlü deve vardır (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 c). Toprak, kenevir, buğday ve pirince elverişlidir. Altın çıkarırlar. İyi çalgı çalarlar. Çocukların başlarını yassılaştırırlar. Hükümdarın saçı uzundur, ötekiler keserler. Yıl başında yapılan at, deve, koyun güreşlerinden, senenin geçişi hakkında fala bakılır (*Hsin-T'ang-shu*, 221 a = s. 4152 c). Şehir duvarlarının hepsi üç katlıdır. Bunların içinde pagodeler vardır. Ziraat ve hayvancılık yaparlar. Saçlar erkek ve kadınlarda kısa kesilmiştir, ancak boğaza kadar inerler (*Chin-shu*, 97 = s. 1337 a). Memlekette *Uygur*'ların bir kolu oturur. Hükümdar kendisine „arslan hükümdar" der. Taç ve sarı elbise giyer. 9 nazırla devleti idare eder. Paraları yoktur, para yerine kumaş kullanırlar. Pirinç, buğday, kavun ve meyvaları vardır (*Sung-shih*, 490 = s. 5119 a). İ l â v e: *T'ung-chih*, 196 = s. 3146 b, *Liang-shu*, 54 = s. 1842 c, *Nan-shih*, 79 = s. 2733 c, *T'ang-shu*, 198 = s. 3613 b. Z a m a n: *Han* devrinden beri. N o t: Doğru söyleniş *Ch'iu-ts'ih* veya *Ch'ü-ch'ieh* olmalı (*Yü-chih-t'ang*, 30, 21 a ve 31, 1 a). Bu ad, Çin'de *Shang* (*Shansi*) mıntakasmda *Han* devrinde, yer adı olarak da görülür (*Yü-chih-t'ang*, 22, 7 b). Orta Asya'da

[1] *Han* zamanında Çin'de kullanılan bir nevi bakır paradır.

boğa güreşi ve diğer sport nevileri için bk. Eberhard, *Çin kaynaklarına göre türkler ve komşularında spor* (*Ülkü*, 1940, mayıs).

22. Lou-lan veya **Shan-shan.** Saha: *Tun-huang* batısında. *Lou-lan=Krorain* olabilir (Franke, *Geschichte*, III, 190). Önce adı *Lou-lan* idi, sonra *Shan-shan* olmuştur. Medeniyet: 6570 aile veya 14100 kişi nüfusu vardır. Toprak çok tuzlu olduğundan, tarla azdır. Ekini dışardan getirirler. Yada taşı (yeşim taşı), saz, söğüt ve diğer nevi odun ile lâhana yetiştirirler. Ahali göçebelikle yaşar; eşekleri, atları, bir çok develeri vardır (*Han-shu*, 96 a = s. 606 ab). Not: Daha fazla malûmat için bk. *T'ung-chih*, 196 = s. 3135 b — 3136 a ve *T'P'YL*, 792, 5a (*Han-shu*'ya göre); *Shih-chi*, 123 = s. 267 b; *Chou-shu*, 50 = s. 2340 d; *Pei-shih*, 98 = s. 3041 b. Zaman: *Han* devri başından itibaren.

23. Mo-kuo. Saha: Burasının *Han* devrindeki *Ch'ieh-mo* ülkesi olduğu söylenir (*Liang-shu*, 54 = s. 1842d). Medeniyet: Saçlarını kısa keserler, keçe külâh giyerler, elbiselerinin kolları küçük ve yakaları açık olup, önden kapanır. Çok koyun, sığır, katır ve eşekleri vardır (*Liang-shu*, 54). Zaman: *Liang* devrinden beri. İlâve: *Nan-shih*, 79 = s. 2733d. Not: Bu memleketin şimalde *Ting-ling*, doğuda *Pai-t'i*, batıda *Po-sih* ile hudut olduğu söylenir. *T'ung-chih*, 196 bunu *Ch'ieh-mo* hakkında da söylemekle beraber, bunların ikisinin aynı şey olduklarını hiç bir suretle, kat'î olarak, bildirmez.

24. Pa-lu-chia. Saha: *Han* devrindeki *Ku-mo* olduğu söylenen *Kui-tsih* yanında küçük bir ülkedir (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4152 c). Medeniyet: Âdet ve yazı *Kui-tsih*'teki gibidir, dil bir az başkadır. Güzel keçe ve yün kumaş çıkarırlar (*Hsin-T'ang-shu*, 221b). Zaman: *T'ang* devrinden beri (?). Not: *Pa-lu-chia* = *Kime* = *Bâlûka*'dır (*Shih-chia fang-chih* 1 = *Tripitaka*, c. 51, s. 952 c).

25. Wen-su. Saha: *Ch'ang-an*'dan 8350 *li* ötede. *Wei-t'ou* 300 *li* batılarındadır; *Ku-mo* 270 *li* mesafe ile doğularındadır (*Han-shu*, 96 b). Medeniyet: 8400 kişilik 2200 aile. Mahsûller *Shan-shan*'mkilere benzer (*Han-shu*, 96 b = s. 609 a). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3150 b, *Pei-shih*, 97 = s. 3042c. Zaman: *Han* devrinden itibaren. Milâd yılında sona erer. Not: *Yen Shih-ku* (*Han-shu*, 96b tefsirinde), *Yung-chou* (*Kansu*) da *Li-ch'üan*'ın şimalinde *Wen-su* adlı bir dağın bulunduğuna ve bunun adını, bir zamanlar burada *Wen-su*'lar oturduğu için aldığına dikkati çeker.

26. Yen-ch'i. Saha: *Ch'ang-an*'dan 7300 *li* ötede. Şimalde *Wu-sun*'larla hududtur, cenupta *Wei-li*'den 100 *li* ötededir (*Han-shu*, 96b).

Medeniyet: 32100 kişilik 4000 aile. Bir göle yakın yaşarlar ve çok balıkları vardır (*Han-shu*, 96b = s. 609 d). *Hind* yazıları vardır, gök ilâhlarına [1] ve Buddha'ya taparlar. Erkekler saçlarını kısa keserler. Şarap ve çalgıyı severler. *Chü-shih*'nin cenubunda yaşarlar (*Pei-shih*, 97 = *T'P'YL* 795, 4 b). 8. II. de 3 gün kurban keserler. 15. IV. te ormanı dolaşma bayramı olur; 5. V. de Maitreya'nın doğum günü vardır. 7. VII. de *Yeh-tsu* (vahşi ecdat)'ya [2] kurban kesilir. 9. IX. da hükümdarın yaptığı bir efsun bayramı vardır; 10 dan 14. X. a kadar çalgı çalınır. XII. ayda ve yeni mevsim zamanında, bunlar iki grupa ayrılırlar. Her grup zırhlı bir kimse çıkarır. Bu iki kişi taş ve değneklerle döğüşürler. Döğüşme, birisi ölünce, sona erer. Bundan mahsûl hakkında neticeler çıkarılır. (*Yu-yang tsa-tsu* = *T'P'KCh* 481 = c. 38, 60 b). Erkeklerin saçları kısadır. Kadınlar caket ve şalvar giyerler. Düğün âdetleri çinlilerdeki gibidir. İyi tacirlerdirler. Hilekârdırlâr. Esaslı saray erkânları yoktur (*Chin-shu*, 97 = s. 1337 a). Fakirdirler. Yay, bıçak, mızrakları vardır. Evlenme âdetleri Çin'deki gibidir. Ölüler yakılır. Mâtem yalnız yedi gün sürer. Saçları kısa kesilidir. *Hind* yazıları vardir. Gök ilâhi ve Buddha'ya taparlar. 8. II. ile 8. IV. bayram günleridir. İklim serindir. Tarlalar iyidir. Pirinç, buğday ve darı ekilir. Deve, at, koyun ve sığır beslerler. İpek böceği yetiştirirler, fakat bunlardan daha ipek değil de yalnız ağ yaparlar. Çalgıyı severler. Bir gölden balık, tuz ve saz edinirler (*Chou-shu*, 50 = s. 2340 d). Sulama vardır. Tokrak darı ve üzüm ekimine elverişlidir (*Hsin T'ang-shu*, 221 a = s. 4152 b). İlâve: *Hou-Han-shu*, 118 = s. 905 d (yalnız siyasî mahiyette); *T'ung-chih*, 196 = s. 3146 c — s. 3147 a; *Liang-shu*, 54 = s. 1842 c; *Nan-shih*, 97 = s. 2733 c; *T'ang-shu*, 198 = s. 4613 a – b; *Sui-shu*, 83 = s. 2535 c. Not: İki kişinin döğüşmesine *Yü-chih-t'ang*, 10,15 b'de de işaret edilir. — Franke, *Geschichte*, III, 206'ya göre, belki bu *Agni*'ye karşılıktır ve belki bir *Hsüan-Tsang*'ın *I-ni* ve *A-ch'i-ni*'sinden başka bir şey değildir. Bugünkü *Karaşahr*'e karşılıktır (W. Fuchs, s. 457). *A-ch'i-ni* (*Agni*, *Yanghi*)'de altın ve gümüş çok bulunur. Haydutlar çok fazladır (*Tripitaka*, c. 51, s. 986 b). Elbiseleri siyahtır. Yalnız para severler. İçtimaî sınıflar arasında fark yoktur (*Shih-chia fang-chih* 1 = *Tripitaka*, c. 51, s. 952 b). Zaman: *Han* devri.

27. Yü-tien. Saha: Gâliba *Ḫotan*'a karşılıktır (*Hsin-T'ang-shu*, 221 a = s. 4153 a'ya göre). Medeniyet: 19300 kişilik 3300 aile. *Yü-tien* batısındaki ırmakların hepsi batıya doğru; doğudakiler ise, tuz bataklığına akar. Burada çok yada taşı vardır (*Han-shu*, 96 b = s. 606 c ve *T'P'YL*, 792, 6 a). Memleket buddisttir; çok yada taşı çıkarır. Çiftçilik, ipekçilik,

[1] Bu belki mazdaist tanrısıdır.

[2] Bunun ne olduğunu henüz bilmiyoruz.

kenevircilik yaparlar. İyi atları, develeri, katırları vardır (*Pei-shih* = *T P'YL*, 792, 6 a). *Sung Yün* bunlara seyahat etmiştir. O zaman hükümdar, önünde inci sarkılı altın bir başlık taşıyordu. Kadınlar şalvar, caket ve kuşak kullanırlardı. Erkek gibi ata binerler. Ölüler yakılır. Kemikleri toprak bir „stupa" (*pagoda*) altında muhafaza edilir. Mâtemliler saçlarını kısa keserler. Ölen hükümdar yakılmaz; tabutu çöle bırakılır (*Lo-yang chia-lan-chi* = *T'P'KCh*, 482 = c. 39, 1 b). Buddist olmalarına rağmen, âyinleri yoktur. Çokluk soygunculuk ederler. Ahlâksızdırlar. Hükümdar diba bir başlık ve altın bir şapka taşır. Saçları görülmemelidir. Bol kenevir, buğday, darı, pirinç, meyva ve yada taşları, bir çok bahçeleri ve ormanları vardır (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 c). Sıkı kanunları vardır. Âdetleri ve mahsûlleri aşağı yukarı *Kui-tsih*'lerinki gibidir. Mutaassıp buddisttirler. *Kao-ch'ang*'dan batıya doğru, ahalinin çoğunun gözleri çukurdur ve *Kao-ch'ang* doğusunda, yalnız bu memlekette, daha çok çinlilere benzer bir tip vardır (*Chou-shu*, 50 = s. 2341 a). Toprakları pirinç ve buğdaya elverişlidir. Çok yada taşı, bol şarap vardır. Bakır dökebilirler. Şehirleri ve evleri vardır. Sebzeler aşağı yukarı Çin'dekiler gibidir. Buddisttirler. Krallarının sarayı kırmızıya boyanmıştır. Hükümdar, bugünkü *Hun* kontlarının başlığına (*Hu-kung-mao*) benzer, altın bir başlık taşır. Merasimde kraliçe ile birlikte bulunur. Kadınlarında saç örgüsü, kürk ve şalvar vadır. Selâmlaşmada erkeler bir dizlerini yere kadar bükerler. Yada taşından mühür ve ağaçtan yazı fırçaları vardır. Mektup alan mektubu alnına koyar. Ancak ondan sonra açar (*Liang-shu*, 54 = s. 1842 c—d). Mazdaist ve buddisttirler (*T'ang-shu*, 198 = s. 3613 c). Güzel şarap yaparlar. Mazdaisttirler (*Sung-shih*, 490 = s. 5717 a—c). Z a m a n : *Han* devrindenberi. İ l â v e : Daha fazla malûmat için bk. *T'ung-chih*, 196 = s. 3136 d; *Hou-Han-shu*, 118 = s. 904 c—d; *Shih-chi*, 123 = s. 267 b; *Nan-shih*, 79 = s. 2733 d, *Hsin-Tang-shu*, 221 a; *Wu-tai-shih*, 138 = s. 4376 b ve *Hsin-Wu-tai-shih*, 74 = s. 4480 a.

28. An-hsi. S a h a : İran'daki Arsakikî'ler memleketidir. Şimalde *K'ang-chü*, doğuda *Wu-i-shan-li*, batıda *T'iao-chih* ile hududtur (*Han-shu*, 96 a). M e d e n i y e t : Memleket, iklim, mahsûller ve âdetle *Wu-i-shan-li* ve *Chi-pin*'dekilere benzer. Bunlar da gümüş para yaparlar ki, bunun yüzünde hükümdarın başı, tersinde bir kadın vardır. Hükümdar ölünce, yeni para dökülür. Kendileri bir çok memleketlere tâbidir; çünkü *An-hsi* çok büyüktür. Gemilerle başka memleketlerle ticarette bulunurlar. Deri üzerine yazılan ufkî yazıları vardır. Haraç olarak büyük kuş yumurtaları (deve kuşu yumurtaları) ve *Li-kan*'dan büyücüler getirirler (*Han-shu*, 96 a = s. 607 b), yerleşiktirler, pirinç, buğday, üzüm ekerler. *Ta-yüan*'lar gibi, şehirleri vardır (*Shih-chi*, 123 = s. 267 c). Haraç olarak arslan ve

fu-pa[1] getirirler (*Hou-Han-shu*, 118, 4 b). Zaman: *Han* devrinden beri. İlâve: *Pe-shih*, 97=s. 3043 b ve *T'ung-chih*, 197=s. 3138 c. Not: *Po-sih* ile *Chou-shu*, 50=s. 2341 a da, doğu komşuları olarak, anılır. *Li-kan*, bugünkü Irak 'ta bir şehirdir (bk. nr. 75).

29. Chi-pin. Saha: Şimal-batıda büyük *Yüeh-chih*, cenup-batıda *Wu-i-shan-li*'lerle hudutturlar (*Han-shu*, 96 a = s. 606 d). Medeniyet: Büyük bir memlekettir. *Hsiung-nu*'lar büyük *Yüeh-chih*'leri ortadan kaldırdıkları zaman, bunlar batıya çekilmiş ve *Ta-hsia*'ya hâkim olmuşlar, *Sai-wang* (veya *Sê-wang*)'lar ise, cenupta *Chi-pin*'e hâkim olmuşlardır. Bunlar burada, aralarında bölünerek, bir çok küçük devletler kurdular. *Su-lo*'nun şimal-batısındaki *Hsiu-hsün*, *Chüan-tu* v. s. gibi memleketler, aslında bu *Sai-wang*'dan çıkmışlardır. İklim sıcaktır. Burada yonca, garip ağaç çeşitleri, bambus, vernik, her çeşit ekin, üzüm, her çeşit meyva vardır. Bahçelerini gübrelerler. Pirinç ekimi yaparlar ve kışın taze sebze yerler. İyi yontmacıdırlar, saraylar yaparlar; hususî örneklerle kendilerine has kumaş cinsleri dokurlar. Altın, gümüş, bakır, kalayları vardır; bunlardan âletler yaparlar ve bunları satarlar. Gümüş ve altın para yaparlar ki, bunun bir yanında bir atlı, diğer yanında bir insan başı vardır. Tek hörgüçlü develeri, mandaları, filleri, büyük köpekleri, maymunları, tavusları vardır. Bunlarda inci, mercan, akik, cam vardır. Diğer ehlî hayvanları diğer memlekettekiler gibidir. Han *Wu-ti* zamanında (m. ö. 140—87) haraç getirirlerdi (*Han-shu*, 96 a=s. 606 d—607 a). *Yen Shih-ku* (*Han-shu*, 96 a şerhine göre), *Sai-chung*'un diğer yerde bahsi geçen *Shih-chung* ile aynı şey olduğunu söyler.—Buddisttirler. Memleketleri yaş ve çok sıcaktır. Pirinç ekimi vardır. Deveye binerler. Haraç olarak, iyi at ve *ichneumon* (Firavun faresi)[2] getirirler (*T'ang-shu*, 198 = s. 3614 a). Zaman: *Han* devrindenberi. İlâve: Bunlara dair malûmat için bk. *T'ung-chih*, 196 = s. 3137 c, *Pei-shih*, 97=s. 3043 b. Not: *K'ang-yu chi-hsing* (15, 7 b) *Chi-pin*'in *Semerkand* olduğunu iddia eder. Yalnız *Sui* devrinde buraya yine *Ts'ao-kuo* denildiğini söyler. *Semerkand* adını *Mogul* devrinden beri almıştır. Bu yanlış olsa gerektir; fakat *Hsin-T'ang-shu*, 221 a = s. 4153 c'ye istinat eder. Bu metinde daha şöyle denmektedir: memleket uzun zaman *Ta-Yüeh-chih*'e tâbi kalmıştır. Yaş ve çok sıcaktır. File binilirmiş. Memleket buddist imiş. Haraç olarak, iyi at, kıymetli kuşak, altın kilit, kristal tabla, cam getirirler. *Chi-pin* ise, hakikatte *Gandhara*'dan pek uzak olmayan *Kapisa*'dır (W. Fuchs, s. 447). *Shih-chia fang-chih* 1 (*Tripitaka*, c. 51, s. 956 a), *Chi-*

---

1 *Fu-pa*'nın ne olduğu malûm değildir.

2 Fare ve yılan yiyen ve Mısır 'da çok beslenen zerdua büyüklüğünde bir hayvan.

pin'nin *Chia-shih-mi-lo* (= *Kaşmir*) olduğunu iddia eder. Bu da pek doğru değildir (bk. 6). *Li-tai fa-pao-chi* (*Tripitaka*, c. 51, s. 180 b) 'ye göre, *Chi-pin* bir zaman maniheist imiş, sonra gene buddist olmuştur.

30. Chüan-tu. Saha: *Ch'ang-an*'dan 9860 *li* ötede. Şimalde *Wu-sun*'larla hudutturlar, *Ts'ung-ling* kıyısmdadırlar (*Han-shu*, 96=s. 607 d) Medeniyet: *Sai*'lardandırlar. Âdet ve elbiseleri *Wu-sun*'larınki gibidir. *Ts'ung-ling* dağı civarında, göçebe olarak yaşarlar (*Han-shu*, 96 a=s. 607 d). Not: Bazan, yazılış benzemesi yüzünden, yanlış olarak, Hindistan ile bir sayılır.

31. Hsiu-hsün. Saha: *Ts'ung-ling* dağının batısında, *Ch'ang-an* 'dan 12010 *li* ötede (*Han-shu*, 96 a = s. 608 d). Medeniyet: 1030 kişilik 358 ailesi vardır. Âdetler *Wu-sun*'larinkine benzer, giyim de. Göçebedirler. Gâliba *Sai*'lardandırlar (*Han-shu*, 96 a). İlâve: Bk. bir de *T'ung-chih*, 196 = s. 3141 b.

32. So-chü. Saha: *Ch'ang-an*'dan 9950 *li* ötede. Bunlardan *Su-lo*'ya, batıda 560 *li*, *P'u-lei*'ye, cenup batıda 740 *li* mesafe vardır (*Han-shu*, 96 a = s. 607 d). Medeniyet: 16372 kişilik 2339 aile. Memleketlerinde yeşil yada taşı bulunan bir demir dağı vardır. Kısa bir zaman için *Wu-sun* neslinden bir hükümdarları vardı (*Han-shu*, 96 a). Memleketleri büyük *Yüeh-chih*'lerin memleketine kadar uzanır (*Hou-Han-shu*, 118, 6 a). Sarı gözlü, çukur göz bebekli, yuvarlak kulaklı ve dar alınlıdırlar (*Fan Ch'in*'in *San-hu-fu* adlı şiiri = *T'P'YL*, 382, 6 a). İlâve: *T'P'YL*, 796, 1 a — b ve *T'ung-chih*, 196 = s. 3142 — 3143 a.

33. Su-lo. Saha: *Ch'ang-an*'dan 9350 *li* ötede. *So-chü Su-lo*'nun 560 *li* cenubundadır (*Han-shu*, 96 a = s. 607 — 608 a). Medeniyet: Ticaret yaparlar (*Han-shu*, 96 a). Darı, kenevir, pirinç ekimi yaparlar, demir, bakır, gümüş, kükürtleri vardır (*Sui-shu*, 83 = *T' P'YL*, 793, 3 b). Daha sonraki devirlerde *Wu-shu* sikkeleri (Çin'de *Han* devrinde olduğu gibi, 5 *shu* ağırlığında sikkeler) olmuştur (*Yü-chih-t'ang*, 28, 14 b). 18647 kişilik 1510 aile (*Han-shu*, 96 a). Hükümdar ailesi mensuplarının 6 el ve 6 ayak parmağı olması lâzımdır. Hükümdar altın bir arslan şapka giyer. Çok pirinç, darı, kenevir, buğday, bakır, demir, kükürtleri vardır (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 c). *Hind* yazıları vardır, mazdaizm ilâhlarına taparlar. Haraç olarak, iyi at getirirler (*T'ang-shu*, 198 = s. 3613 c). Memleket fakirdir, ekilir toprağı azdır. Hilekârdırlar. Çocukların başlarını yassılaştırırlar; vücutlarına dövme yaparlar ve mâvi gözleri vardır (*Hsin-T'ang-shu*, 221 a=s. 4152 d). İlâve: *Hou-Han-shu*, 118,

7 b — 8 a; *Shih-chia fang-chih* 1 = *Trikitaka*, c. 51, s. 951 b; *T'ung-chih*, 196 = s. 3143 a — c ve *Pei-shih*, 97 = s. 3042 c. Not: Kâşgar'a karşılıktır (W. Fuchs. s. 456). Zaman: *Han* devrinden beri.

34. Wei-t'ou. Saha: *Ch'ang-an*'dan 8650 *li* ötede. Cenupta *Su-lo* ile hudutturlar; fakat dağlarla buradan ayrılırlar (*Han-shu*, 96 a = s. 608 a.). Medeniyet: 2300 kişilik 300 aile. Göçebedirler. Giyimleri *Wu-sun*'larınkine benzer (*Han-shu* 96 a). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3143 c ve *Pei-shih*, 97 = s. 3042 c. Zaman: *Han* devrinden beri.

35. Wu-i-shan-li. Saha: Doğuda *Chi-pin*, batıda *Li-kan* ve *T'iao-chih* ile hudutturlar (*Han-shu*, 96 a = s. 607 a). Medeniyet: Büyük bir memlekettir. Çok sıcaktır. Bunlarda ekin, ağaçlar, nebatlar, meyva, sebze, yemek âdetleri, saraylar, evler, çarşı, para, askerlik, mâden ve inci tamamen *Chi-pin*'de olduğu gibidir. Bundan başka bunlarda *t'ao-pa* (veya *fu-pa* „tek boynuzlu efsanevî bir geyik nev'i"), arslan ve gergedan vardır. Paranın bir yanında bir baş, öbür yanında bir atlı vardir (*Han-shu*, 96 a). Zaman: *Han* devrinden beri. İlâve: Diğer bir metin için bk. *T'ung-chih*, 196 = s. 3138 b; *K'ang-yu chi-hsing*, 9, 14 b de de bunlardan kısaca bahsolunur.

36. Chou-ku-ko. Saha: *Hua* ülkesi yanındaki memleket (belki *Hephtalit*'lerdir) (*Liang-shu*, 54 = s. 1842 c). Medeniyet: Bu memleket ve *Hua* ülkesine komşu olan *A-pa-t'an* ülkesi, giyim ve görünüşte tıpkı, *Hua* gibidir (*Liang-shu*, 54 = s. 1842 c). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3150 c. Zaman: *Liang* devrinden beri. Not: *Hua* yakınındaki memleketlerden birisi de *Hu-mi-tan*'dır. Bunun yanında *Pai-t'i* vardır. Bunların hükümdarı *Chih* sülâlesindendir. Bir şekilde *Hsiung-nu* aslından olmalıdırlar; zira *Han* devrinde (m. s. 25 — 220) çin generali *Kuan Ying*, *Pai-t'i* lerin de bir atlısını öldürmüştü (*Liang-shu*, 54 = s. 1842 c). Mamafih bunların *Hsiung-nu*'larla akraba oldukları kat'î olarak söylenemez; zira *Chih* klânı *Yüeh-chih*'lerin bir klânıdır ve *Hua-kuo* ile komşu olmaları, bunların daha fazla bir Hind-Avrupa kabilesi olmasına alâmettir. *Hu-mi-tan* belki *Hu-mi* (= *Wakhân*)'dir (bk. Fuchs, s. 453—4). Bu memleket fakirdir, iklim soğuktur. Dağlarda yaşarlar, ekmek yerler. Koyunları, küçük öküzleri, atları ve katırları vardır. Erkekler saçlarını kısa keserler.

37. I-ta. Saha: Baş şehir *Wu-hu* ırmağının (Oxus) 200 küsur *li* cenubundadır (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 d). Medeniyet: Memleketleri *Han* zamanında büyük *Yüeh-chih*'lerin ülkesi idi (*Ming-huang tsa-lu* = *T'P'KCh*, 436 = c. 35, 37 a). Büyük *Yüeh-chih*'lerin grupundandırlar. 5000 — 6000 askerleri vardır. İyi harpçidirler. 10 *li* murabbamdan geniş

olan baş şehirde altın süslü bir çok buddist mabedleri vardır. Erkek kardeşler arasında polyandra vardır. Kadın, her kocası için, saç süsü olarak, bir boynuz yapar (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 d). Z a m a n : *Sui* devrinden beri. N o t: Çokluk *Yeh-ta* (*Hephtalitlitler*) ile bir tutulurlar (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4154 d 'ye göre).

38. Pai-t'i. M e d e n i y e t : Kıral *Chih* ailesinden olup, aslı *Hsiung-nu* 'dur. Darı, buğday, kavun, meyva ve *Hua-kuo* 'nunkine benzer, diğer yenecek şeyler yetiştirirler (*Nan-shih*, 79 = s. 2733 c). Z a m a n : *Han* devrinden beri. N o t : Aynı zamanda *Nan-shih*, 69 'da adı geçen *A-pa-t'an* hakkında malûmat bulunan *Chou-ku-ko* (nr. 36) 'ya bakınız. *Pai-t'i* 'ler, *Tu Fu* 'nun bir manzumesinde, *Hun* oyunları ile alâkalı gibi anılırlar. Bu yüzden bazı müellifler *Pai-t'i* ile bir halkın değil, yabancıların bir halka oyununda kullandıkları beyaz keçe (*pai*) şapka (*t'i*) kasdedildiğini söylerler (*Mo-chuang man-lu*, 2, 2 a). Hakikatte, ise, *Pai-t'i* 'lerin *Hun* halka oyunu ile hiç bir münasebetleri yoktur ve bu, şair *Tu Fu* 'nun bir kaynağı yanlış tefsirinden doğmuştur. Bu her halde bir şapka nev'i değil, bir halk adıdır; esasen halka oyunlarında böyle bir şapkadan hiç bahsedilmez.

39. T'u-huo-lo. S a h a : Memleket *Ts'ung-ling* 'in 500 *li* batısmdadır. *I-ta* 'lar (*Sui-shu*, 83) ile karışık yaşarlar. Burası *Po-sih* ile *Ta-shih* arasındadır (*K'ang-yu chi-hsing*, 9, 17 a). Doğuda *Fan-yang*, batıda *Hsi-wan-chin*, cenupta dağlar, şimalde *Po-sih* ile huduttur. Şimalde eski *Ta-yüan* ile huduttur (*T'ung-chih*, 196 = s. 3155 b). *Tohar* 'ların memleketidir (W. Fuchs, s. 449). M e d e n i y e t : Baş şehir 2 *li* murabbamdadır. 100000 iyi talim görmüş askerleri vardır. Buddisttirler. Bunlarda polyandra vardır. Çocukların hepsi büyük erkek kardeşe aittir. Bunlarda içinde bir ilâhlar atı yaşayan mağaralı bir dağ vardır. Bundan, atlar bilhassa iyi yavrularlar (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 d). Bunlarda polyandra vardır. Kadın, her kocası için, saçında süs olarak, ayrı bir boynuz taşır. (*Yü-chih-t'ang*, 10, 12 a). *T'ang* devrinde yedi arslan ve hususî bir koyun getirirlerdi (*K'ang-yu chi-hsing*, 2, 3 a). Haraç olarak, çok büyük bir kuş getirirlerdi (*T'ung-chih*, 196 = s. 3155 b). Eski *Ta-hsia* ülkesinde otururlar, *I-ta* 'larla karışıktırlar. Kan terleyen atlar yetiştirirler. Haraç olarak, deve kuşu getirirler (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b). Z a m a n : *Sui* devri. N o t : *Pei-shih*, 97 = s. 3043 c, *T'u-huo-lo* ile *T'u-hu-lu* 'nun ayrı ayrı şeyler olduklarını söyler. Sonuncuların coğrafyası hakkında yukarıda, *T'ung-chih* 'e göre, söylenenler bildirilir. Gâliba bunların ikisi bir memleket olup, haberler muhtelif zamanların mahsûlüdür.

40. An-ts'ai. Saha: *K'ang-chü*'ye dahildir (*Hou-Han-shu*, 118). Medeniyet: Bu memlekete *A-lan-liao* da denir. İklim sıcaktır. Çok çamları ve lahanaları vardır. Âdet ve giyim *K'ang-chü*'deki gibidir (*Hou-Han-shu*, 118 = s. 905 b). Batıda *Ta-ch'in*, cenup-doğuda *K'ang-chü* ile hudut olan memleketin âdetleri *K'ang-chü*'nünkiler gibidir. Daha sonraki devirlerde adı *Su-t'ê* veya *Wen-na-sha*'dır (*T'ung-chih*, 196 = s. 3151 c). Zaman: *Han* devrindenberi. Not: *An-ts'ai*, belki *Aorsi* denen şeye karşılıktır (Mac Govern: *Early empires*, s. 40 ve 424). *Shih-chi*, 123 = s. 267 b'de adı geçer. *Su-t'ê* ülkesi, büyük bir bataklık kıyısındadır. Daha önce *Hsiung-nu*'lar tarafından zaptedilmişti. Oradaki tâcirlerin bir çoğu *Liang-chou* (Kansu)'da bulunuyorlardı (*Pei-shih*, 97 = s. 3042 d). Franke (*Geschichte*, 3, 299—300)'ye göre, *Su-t'ê* = Soğd, *A-lan-liao* (ve yahut *A-lan-ni*) = Alanlar, *Wen-na-sha* = Massaget'lerdir.

41. Hsiao-Yüeh-chih. Saha: *Hsiung-nu*'lar tarafından, *Ta-Yüeh-chih*'ler gibi, sürülmüşlerdir; önce *Hsi-p'ing* ve *Chang-yeh* (Kansu)'te yaşıyorlardı, şimdi *Po-lu*'nun cenup-batısında, şimalî Shansi'deki *Tai*'dan 16600 *li* ötedirler (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Kansu'da yaşarlarken, *Ch'iang*'ların bir çok âdetlerini kabul ettiler. *Hsiung-nu*'lar gibi göçebedirler. Para olarak, altın ve gümüş kullanırlar (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 b). Zaman: *Han* devrinden beri. Not: bk. „Hudut halkları". Burada küçük *Yüeh-chih*'lerin daha Kansu'da oturur gösterilmişlerdi medeniyet ve dilce etraflarındaki *Ch'iang* (Tibet'liler) gibi oldukları söylenir.

42. K'ang-chü. Saha: *Han* devrindeki *K'ang-chü*, muhakkak *Soğdiana* veya *Semerkand* demek değildir. Shiratori'ye göre, bu adın aslı *Kängäres* veya *Kanger* nev'inden eski bir türkçe sözdür (Franke, *Geschichte*, III, 185). Medeniyet: 600000 kişilik 100000 aile. İklim ve âdetleri büyük *Yüeh-chih*'lerinki gibidir. Daha önce *Hsiung-nu*'lara tâbi idiler. *Han* imparatoru *Hsüan-ti* (m. ö. 73—49) zamanında, *Hsiung-nu*'lar arasında ayrılıp girince *Shan-yü Chih-chih* (m. ö. 56—36). *Kang-chü*'lere çekildi. Çinliler m. ö. 36'da, *Chih-chih*'i yenerek öldürdüler. *Kang-chü*'nün şimal batısında 2000 *li* ötede, yine aynı âdetlere sahip olan *An-ts'ai* adında, büyük bir memleket vardır. *Kang-chü* 'ye beş küçük devlet dahildir: *Suhsieh*, *Fu-mo*, *Yü-no*, *Chi* ve *Ao-chien* (*Han-shu*, 96 a = s. 607 b— c). Hükümdar aileleri *Yüeh-chih* neslindendir. Göçebe olarak, önceleri *Ch'i-lien* dağının şimalinde yaşıyorlardı; *Hsiung-nu*'lar yüzünden, batıya göçtüler ve *Sogdiania*'da asıl *K'ang-chü* devletini kurdular. Gözleri çukur, burunları kalkık ve gür sakallıdılar. İyi tâcirdirler.

Çalgı âleti olarak *p'i-p'a*, *k'ung-hou*, [1] *flavta*, beş telli gitaraları vardır. Evlenme ve mâtem âdetleri *T'u-chüeh*'lerdeki gibidir. Ced mabedleri vardır. Altıncı ayda kurban keserler. Buddisttirler, yazıları vardır. Bahçeleri vardır, ağaç dikerler. Develeri, atları, eşekleri, katırları, tek hörgüçlü develeri vardır. Altın, koku, halı, çok üzüm çıkarırlar (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 b). Çok içerler ve sokaklarda oynarlar (*T'ang-shu* = *T'P'YL*, 793, 4 a). Çukur gözleri ve gür sakalları vardır. Üzüm şarabı içerler. Altıncı ayın ilk gününde yeni yıl bayramları olur. Ölüleri bir ölü evine koyarlar ve orada onları köpeklere yedirirler (*Yü-chih-t'ang*, 10, 12 a). Âdet, giyim ve görünüş *Ta-yüan* ahalisi gibidir. Memleket sıcaktır. Söğüt ağacı, şarap, koyun, sığır ve iyi at yetiştirir (*Chin-shu*, 97 = s. 1337 b). İlâve: *T'ung-chih*, 197 = s. 3139 b; *T'P'YL*, 793,4 a; *Shih-chi*, 123 = s. 267 b. Not: *Han-shu*, 96 a, *K'ang-chü*'nün *Ch'ang-an*'dan 12300 *li* ötede olduğunu söylemekle, burasını, şüphe bırakmayacak şekilde, garbî Asya'ya götürmektedir. *An-hsi* için 11600 ve büyük *Yüeh-chih*'ler için de 11600 *li* dediğine göre, burası artık şarkî Türkistan içinde bir memleket sayılamaz. *Liang-shu*, 18 de *Shensi*'de *Lan-t'ien* mıntakasından, soyundan üç binden fazla aile ile *Hupei*'e göçmüş olan bir *Bay K'ang*'dan bahsedilir. Bu kimse *K'ang-chü*'lerden olup, *Han* devrinde *Ho-hsi* sahasına yerleşmişti. Bu haber *K'ang-chü*'lerin *Han* devrinde Çin'de yaşadıklarını ve bu gibi, Çin'li olmayanların sayıca bir hayli olduklarını gösterir. Tüccar veva rahip olarak Çin'e gelmiş olan *K'ang-chü*'ler hakkında aşağıdaki kaynaklarda malûmat vardır:

Kao-seng-chuan = *Fa-yüan chu-lin*, 21 = *Tripitaka*, c. 53, s. 441 b; *Liang Kao-seng-chuan* = *Fa-yüan-chu-lin*, 26 = *Tripitaka*, c. 53, s. 480 a; *Liang Kao-seng-chuan* = *Fa-yüan-chu-lin*, 61 = *Tripitaka*, c. 53. s. 746 c; krş. bir de W. Eberhard, *Mazdaizm ve Maniheizme dairi notlar* (*Ülkü* mecm., haziran, 1941).

Toyo-Bunko, VI, 64 *Han* devrinde *K'ang-chü* ile Maveraünnehr'in kasdedildiğini *Sui-shu*'nun *K'ang-chü* ve *K'ang-kuo*'nun da aynı şey olduğunu söylemesine rağmen, bunların başka başka olduğunu ve *K'an-kuo*'nun Soğdiyana ve Semerkand olduğunu söyler. *K'ang-chü*'ye ait olan beş küçük devletten sonuncusu *Ao-chien Hsiung-nu*'lar da, unvan ve soy olarak görülür. *Pei-shih*, 97 = s. 3043 a'da *K'ang-chü*, *Chê-shê* adı ile gösterilir.

43. Li-i. Saha: *K'ang-chü*'ye girer (*Hou-Han-shu*, 118 = s. 905 b). Medeniyet: İyi at, sığır, koyun, üzüm, türlü meyva yetiştirirler. Toprak ve su iyi olduğundan, üzüm şarabı bilhassa güzel olur ve

[1] *P'i-p'a*, bir nevi gitaradır. *K'ung-hou*, bir nevi harptır.

her yerde meşhurdur (*Hou-Han-shu,* 118). Zaman: Son *Han* devrinden beri. Not: Belki *Su-t'e* ile bir tutulabilir (bk. nr. 40).

44. Po-sih. Saha: *Hua-kuo*'nun batısında (*Liang-shu,* 54 = s. 1842 c). Bugünkü İran'dır. Medeniyet: Bu memleket takriben *Hua-kuo*'da olduğu gibi, darı, buğday, kavun, meyva yetiştirir. Memleket adı sülâleden gelir. 32 *li* genişliğinde 4 kulaç duvarı ve bir çok kuleleri olan bir şehirleri vardır. Şehrin içinde bir çok ev, şehrin önünde bir çok buddist mabedleri vardır. Şehrin yakınında, içinde koyun yiyen bir kuş bulunan ve pek yüksek olmayan toprak bir dağ vardır. İyi at yetiştirirler. Bir tuz gölünde 1—2 ayak (= 23—46 cm.) uzunluğunda mercanları vardır. Bundan başka, kendilerinin pek fazla kıymet vermedikleri kehribar, akik, inci ve daha başka kıymetli eşyaları vardır. Para altın ve gümüştendir. Düğünlerde bizzat güvey gelini, beraberinde bir kaç on kişi ile birlikte, gidip alır. Altın dibalı bir caket ile arslan dibalı şalvar ve bir gök başlığı giyer. Gelin de aynı şekilde giyinir. Kadının erkek kardeşleri düğünde hazırdırlar (*Liang-shu,* 54 = s. 18-42 c—d). *Ta-Yüeh-chih*'lerin bir koludurlar, eski *T'iao-chih* ülkesinde yaşarlar. Hükümdar altın bir koyun tahtta oturur, çiçekli tacı, diba elbisesi ve pelerini vardır. Erkekler saçlarını kısa keserler, beyaz deri başlık ve baş üzerine çekilen uzun bir pelerin elbise giyerler. Kadınlar uzun bir elibise ve pelerin giyerler. Ön tarafta bir saç topuzu vardır, arkada saçlar toplanmıştır. Altın ve gümüş çiçeklerle süslüdür ve aşağıya doğru renkli inci dizileri sarkar. Hükümdar 4. ve 10. ayda ondan fazla olan seyahat saraylarından birinde oturur. Veliahtın adı gizli tutulur; yazılarak vesika mühürlenir ve hükümdarın ölümüne kadar hıfzedilir. Zırh, mızrak, kılıç, oluklu ok, yay, okları vardır. Fillere binerler. Her biri için yüz refakatçı vardır. Ağır cezaları vardır. Sakal kesmek, cezalardan biridir. Vergi, mülke göre, gümüş ile ödenir. Din, ateş dinidir (= mazdaizm). Evlilik âdetleri, barbarların en aşağısıdır. Ölüler çokluk atılıverirler. Gömmekle uğraşanlar, temiz sayılmazlar. Şehre girdikleri zaman, çan çalarlar. Yıl başı, altıncı aydadır. Bayramları 7. VII. ve 1. XII. dedir, cedde kurban 20. I. dedir. İklim sıcaktır. Buz depo ederler. Sulama sistemi Çin'dekine benzer. Fakat pirinç ekilmez. İyi at, deve, beyaz fil, arslan, deve kuşu, inci, mercan, kehribar, cam, akik, kaya billûru, altın, gümüş, bakır, demir, kalay, elmas, zencefre, cıva, dîba, kumaş, halı, kırmızı *Chang* geyiği kürkü, koku, biber, taş bal (= bir nevi şeker), yeşil kükürt v. s. vardır (*Chou-shu,* 50 = s. 2341 a — b). Çocuklar, üç yaşından itibaren, vergi verirler. Kardeşler bir birleri ile evlenebilirler. Ölüler dışarıya konur. Bir ay mâtem tutulur (*Sui-shu,* 83 = 2536 a). Sağa kıymet verirler, solu hakir görürler. Göğe, yere, güneşe, aya, ateşe ve suya kurban keserler. Âyinleri Türkistan içerlerine

kadar yayılmıştır. Çok defa yalın ayak gezerler. Suçluların dillerini yanar demirle yakmak sureti ile, tanrı buyruğu (hükm-i ilâhî) yaparlar. Ağır cezaları vardır. Koyun yiyen büyük kuşları vardır (*Hsin-T'ang-shu,* 221 b = s. 4155 b). Zaman: *Liang* devrinden beri. İlâve: *Nan-shih,* 79 = s. 2733 d; *Pei-shih,* 97 = s. 3042 d; *T'ang-shu,* 198 = s. 3614 a — b.

45. Ta-hsia. Saha: *Ta-yüan*'dan 2000 *li* den daha ötededir (*Shih-chi,* 123 = s. 267). Medeniyet: Yerleşiktirler, şehirleri ve evleri vardır. Âdetleri *Ta-yüan*'daki gibidir. Büyük hükümdarları değil, bir çok küçük hükümdarları vardır; askerlik bakımından zayıftırlar. Ticaret yapmağı severler. *Ta-yüeh-chih*'ler memleketlerini fethettiler. Cenupdoğularında *Sih-ch'uan*'dan (= Çin eyaleti) *Ta-hsia*'ya kadar bambus çubuğu ve kumaş gelir. Burası *Shen-tu* (Hindistan) dır (*Shih-chi,* 123 = s. 267 c—d). Zaman: *Han* devrinden beri. Not: Franke, *Ta-hia*'nın *Tohar*'lara karşılık olduğunu ve bunu yalnız *Yüeh-chih*'lerce fethedilen uzak batıdaki *Ta-hsia* olmayıp, Çin'e daha yakın olan eski *Ta-hsia* olduğunu söyler. Bu *Chou-shu, Shu-ching* ve diğer eski kaynaklarda bildirilir. *Lü-shih ch'un-ch'iu* (= *T'P'YL,* 865, 5 a), meselâ *Ta-hsia*'nın tuzunun bilhassa güzel olduğunu bildirir. Fakat Haloun (*Zeitschr. d. deutsch. Morg. Gesell.,* 92 s. 282) ye göre, Kansu'da *Ning-ting* dairesinde olan bu eski *Ta-hsia*'nın *Tohar*'larla hiç bir alâkası yoktur. Bu daha eski bir adın yerini batıya doğru değiştirmesidir (bk. G. Haloun, *Seit wann kannten die Chinesen die Tocharer oder die Indogermanen überhaupt?*). Bu, yer adı olarak, büyük *Yü*'nün doğmuş olduğu Kansu'da, sonraki *Han* devrinde yine görülür (*Hou-Han-shu,* 117, 6 a). *Han* devrinden sonra buradan çıkmış olan bütün sülâleler kendilerine *Hsia* veya *Hsi-hsia* sülâlesi derler. Bu da, bu yer adının orada çok sağlam yerleşmiş olduğunu gösterir. Franke'nin faraziyesi lehine denebilir ki, hakikaten garbî Asya *Ta-hsia*'sında gâliba *Tohar*'lardan başka bir şey olmayan *Ta-Yüeh-chih*'ler (= büyük *Y.*) oturuyorlardı; fakat Kansu'daki *Ta-hsia*'da, *Hsiung-nu* hanı *Mao-tun*'dan önce, *Yüeh-chih*'ler bulunuyorlardı. Bunların bakiyeleri daha sonra da, *Hsiao-Yüeh-chih* (küçük *Y.*) adı ile, bu mıntakada kaldılar.

46. Ta-yüan. Saha: Memleket şimalde *K'ang-chü,* cenupta *Ta-Yüeh-chih* ile hududtur (*Han-shu,* 96 a). Franke'ye göre, *Ta-wan*'ın mevkii kat'î olarak bilinmez; gâliba takriben bugünkü Fergane mıntakasında idi (*Geschichte,* III, 186). Medeniyet: 300000 kişilik 60000 aile. İklim, tabiat ve medeniyet *An-hsi* ve *Ta-Yüeh-chih*'lerinkine benzer. Üzümden şarap yaparlar, zenginlerin çokluk 10000 *tan*'dan [1]

[1] *Tan,* o zamanki devirde takriben 29,3 kg. dır.

fazla şarapları vardır. Bunu 10 yıldan fazla muhafaza edebilirler. Çok içerler. Yonca ile beslenen iyi atları vardır. Atlar memleketin her tarafında çok iyidir. Kan terlerler ve bir gök atından üredikleri söylenir. Chang Ch'ien'in bunlar hakkında verdiği malûmat üzerine, çok para ve mâden bir at ile, bu çeşit atlar satın almak için, elçiler gönderilmiştir. İlk teşebbüste muvaffak olmadıktan ve çinliler Li Kuang-li kumandası altında bu devletle dört yıl harbettikten sonra, bu nevi atlardan 3000 tane alırlar. Daha sonra bu cins atlardan muntazaman gelmiştir. Atların beslenmesi için çinliler dışardan yonca getirirler. Üzümü de *Ta-yüan*'dan Çin'e getirirler ve burada yetiştirirler. *Ta-yüan* batısından *An-hsi*'ye kadar olan memleketlerin dilleri birbirlerinden farklı olmakla beraber, aralarında anlaşabilirler. Hepsinin gözleri çukur, sakalları gürdür, iyi tacirdirler. Kadınlara hürmet ederler ve bir kadının sözünü erkek dinler. İpek giyerler ve vernikleri vardır; fakat demir dökmek san'atini bilmezler. Bunu ancak çinli esirlerden öğrendiler; demir silâh yapmağı da bunlardan öğrenmişlerdi. Ellerine Çin altını veya gümüşü geçerse, bunları derhal âlet yaparlar ve para olarak kullanmazlar; *Wu-sun*'lardan *An-hsi*'ye kadar hepsi *Hsiung-nu*'ların hükmü altındadırlar, istendiği zaman onlara haraç gönderirler (*Han-shu*, 96 a = s. 607 c—d). Pirinç ve buğdayları vardır, şehirleri ve evleri vardır, yayları ve mızrakları vardır (*Shih-chi*, 123=s. 267 a). Evlenmeden önce altın yüzükler hediye edilir. Kadın, güveyi tanımak için, ona önce üç hizmetçi kız verir ve ancak iyi adam olarak kendini tutabilmiş ise, onunla evlenir. İyi tacirdirler (*Chin-shu*, 97 = s. 1337 a—b). İlâve: Daha fazla malûmat için bk. *T'ung-chih*, 196=s. 3140 c ve *T'P'YL*, 793, 2b—3a. Not: Bunlar, *Su-lo*'nun şimal-batısında yaşayan ve aynı şekilde kan terleyen atlar yetiştiren, *Pei-shih*, 97 = s. 3042 d 'deki *Lo-jan*'lar olmalı. Orta Asya'daki at cinsi ve at yetiştirme hakkında krş. „*Çin kaynaklarına göre orta Asya'daki at cinsleri ve beygir yetiştirme hakkında malûmat*" (*Ülkü*, 1940 teşrin I., s. 161—172).

47. Ta-Yüeh-chih. Saha: *An-hsi*'nin doğusunda (*Han-shu*, 96 a). Medeniyet: 400000 kişilik 100000 aile. İklim, mahsûl ve âdetler tamamen *An-hsi*'de olduğu gibidir, para da öyledir. Tek hörgüçlü develeri vardır. Daha önce *Hsiung-nu*'larla birlikte ve müşterek âletlerle göçebe olarak, *Tun-huang* ile *Ch'i-lien* dağı arasındaki mıntakada yaşıyorlardı. *Hsiung-nu*'lar bunları yok ettikten sonra *Ta-yüan* yolu üzerinden ayrıldılar; *Ta-hsia*'ya hücum ile buraya hâkim oldular. İlk önceleri başları bulunmayıp, her biri küçük beylikler, halinde, tek tek şehirlerde hâkimdiler (*Han-shu*, 96 â = s. 607 b). Zaman: *Han* devri. İlâve: *Hudud halkları*

ve *Hou-Han-shu*, 118 = s. 905 a. Not: *Pei-shih*, 97 = s. 3043 b, bunların şimali-garbî Hindistan'a göçmelerini anlatır.

48. An-kuo. Saha: *Han* devrindeki *An-hsi* ülkesidir (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 b). Medeniyet: *K'ang-kuo* ile akraba *Chao-wu* grupunun hükümdar ailesi. Şehir duvarının beş katı vardır ve etrafı su hendeği ile çevrilidir. Sarayların hepsinin damı düzdür. Kıral 7—8 ayak yüksekliğinde, altın bir deve tahtta oturur. Kabul merasiminde kraliçe de bulunur. Âdetler *K'ang-kuo*'da olduğu gibidir; fakat kız kardeşleri ile de evlenirler (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 b). Haraç olarak, iyi at getirirler (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4153 d). Zaman: *Sui* devri. Not: *An-kuo* da, *K'ang-kuo* ve *K'ang-chü*'de olduğu gibi, *An-hsi*'den çok başka bir şey değildir: *An-kuo* bir zaman siyasetçe *An-hsi*'lere ait olan bir sahada idi, tıpkı *K'ang-kuo* *K'ang-chü*'ye ait bir sahada olması gibi. *Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4153 d'ye göre, bu *Buhara*'ya karşılıktır. İlâve: *Pei-shih*, 97 = s. 3043 d ve *Shih-chia fang-chih* 1 = *Tripitaka*, 51, 953 a.

49. Chê-hsieh-mo-suo. Saha: *Tai*'dan[1] 13500 *li* ötede (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: *Ta-Yüeh-chih*'lerin eski memleketlerinden *Shuang-mi* bölgesi imiş. Ahali dağ vâdilerinde yaşar (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 a). Zaman: *T'o-pa* devrinden beri.

50. Ch'ia-p'ei. Saha: *Tai*'dan 13000 *li* ötede (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: *Hsiu-mi* adını alan *Ta-Yüeh-chih*'lerin eski memleketlerinin bir kısmı imiş. Ahali dağ vâdilerinde oturur (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 a). Zaman: *T'o-pa* devrinden beri.

51. Ch'ien-tun. Saha: Şimalî *Shansi*'deki *Tai*'dan 13560 *li* ötede. *Ta-Yüeh-chih*'lerin *Kui-pa* adındaki eski memleketleri (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Ahali dağ vâdilerinden yaşar (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 a). Zaman: *T'o-pa* devrinden beri.

52. Fu-ti-sha. Saha: Şimalî *Shansi*'deki *Tai*'dan 13660 *li* ötede. *Ta-Yüeh-chih*'lerin *I-tun* adındaki eski memleketleri (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Dağ vâdilerinde yaşarlar (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 a). Zaman: *T'o-pa* devrinden beri.

53. Ho-kuo. Saha: Eski *K'ang-chü* sahasındadır (*Sui-shu*, 83). Medeniyet: Hükümdar *Chao-wu* grupundandır. Baş şehrin mesahası 2 *li* murabbaıdır, 1000 asker vardır. Hükümdar altın bir koyun tahtta oturur (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 d — 2536 a). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s.

[1] *Tai*, Çin'de bugünkü şimalî Shan-si'dedir; *T'o-pa*'ların eski hükûmet merkezi idi.

3140 b; *Pei-shih,* 97 = s. 3044 b; *Shih-chia fang-chih* 1 = *Tripitaka* 51,953 a ve *Hsin-T'ang-shu,* 221 b = s. 4154 a. Zaman: *Sui* devrinden beri tanılır.

54. Hsi-wan-chin. Saha: Şimalî *Shansi*'de *Tai*'dan 22720 *li* ötede (*Pei-shih,* 97). Medeniyet: Baş şehrin cenubunda, arslan bulunan bir dağ vardır (*Pei-shih,* 97 = s. 3042 d). İlâve: *T'ung-chih,* 196 = s. 3154 c. Not: *Ch'i-tan*'ların eski bir boyu olan *Hsi-wan-tan*'lar ile karıştırılmamalıdırlar (*Liao-shih,* 32). *Hsin-T'ang-shu,* 221 b = s. 4153 d'ye göre *K'ang-kuo* dur, yani *Semerkand* ile müsavidir.

55. Huo-hsün. Saha: *Chao-wu* grupunun diğer devletleri yanındadır. *K'ang-chü*'nün alt kıralı *Ao-chien*'in eski arazisidir. Cenup-batıda *Po-sih* ile komşudur (*Hsin-T'ang-shu,* 221 b = s. 4154 b). Medeniyet: Bütün bu devletler arasında, yalnız bunun bir de sığır ve arabaları vardır. Bununla tacirler etrafı dolaşırlar. Bir kere, haraç olarak, kara tuz getirdiler (*Hsin-T'ang-shu,* 221 b). Not: Chavannes, *Documents,* s. 29, gâliba türk olup, bunların aynı olmayan bir *Huo-hsün* halkından bahseder.

56. K'ang-kuo. Saha: *Semerkand*'e karşılıktır (*Toyo Bunko,* VI, 63; *Hsin-T'ang-shu,* 221 b = s. 4153 d'ye göre). Medeniyet: Eski *K'ang-chü* soyundan imişler. Göçebedirler. Hükümdarları *Wen* ailesinden bir *Yüeh-chih*'dir. Aslında *Ch'i-lien* dağının şimalindeki *Chao-wu* şehrinde yaşıyordu. *Hsiung-nu*'lar tarafından sürüldükleri için, batıya göçtüler; hepsi *Chao-wu* grupundan olan muhtelif devletlere ayrıldılar. Kralın karısı türktür. Hükümdarın saçı bağlıdır; kıymetli bir tacı vardır; ipek, diba ile işlemeli yün kumaşlar giyerler. Kraliçenin kara kumaştan bir örtü ile örtülü olan saçları örgülüdür. Erkeklerin saçları kısadır ve dibah elbise giyerler. Kuvvetli bir memlekettir. Cezalar mazdaizm mabedlerinde verilir; bunlar ağırdır. Çukur gözlü ve kalkık burunlu, gür sakallıdırlar. İyi tacirdirler. Büyük ve küçük davul, *p'i-p'a,* beş telli keman, *k'ung-hou,* flavtaları vardır. Evlenme ve mâtem âdetleri türklerdeki gibidir. Altıncı ayda, içinde kurban yaptıkları ced mabedleri vardır. Bazıları buddisttirler; *Hind* yazıları vardır. İklim sıcaktır. Bahçeleri vardır ve ağaç dikerler. At, deve, eşek, tek hörgüçlü deve, altın, koku, halı, diba, yün kumaş vardır ve çok dayanan bol şarap çıkarırlar (*Sui-shu,* 83 = s. 2535 b). Erkekler saçlarını keserler veya örerler. Hükümdarın, kıymetli şeylerle süslenmiş, keçe bir başlığı vardır. Çalgı ve şarap severler; sokaklarda oynarlar. Yeni doğan çocuğun sözleri tatlı olsun ve parayı iyi tutsun diye, ağzına taş bal, ellerine kola sürülür. Çin'de de ticaret yaparlar. On ikinci ayda yeni yılı kutlularlar. Brahmanlar takvimlerini tutarlar ve yıldızcılıklarını yaparlar. Buddisttirler. On birinci ayda oyunlu, soğuk

için yalvarma bayramı vardır. Bunda üstlerine su dökerler (*T'ang-shu*, 198 = s. 3614 a). *Chao-wu* grupunun dokuz devleti vardır (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4153 d). Zaman: *Sui* devrinden beri. İlâve: *Pei-shih*, 97 = s. 3043 d ve *Shih-chia fan-chih* 1 = *Tripitaka*, 51, 953 a.

57. Mi-kuo. Saha: *K'ang-chü* 'lerin eski sahalarında yaşarlar (*Sui-shu*, 83). *Mi-kuo*, *Mi-mo-ho*'d'ur (*Shih-chia fang-chih*, 1= *Tripitaka*, 51, 953 a). *Sogdiania*'daki *Mâimargh*'a karşılıktır (*Toyo Bunko*, VI, 63). Medeniyet: Kıral *Chao-wu* grupundandır. Bâş şehir 2 *li* murabbaı genişliğindedir (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 d). Zaman: *Sui* devrinden beri. İlâve: *Pei-shih*, 97 = s. 3044 a ve *T'ung-chih*, 196 = s. 3140 b.

58. Mu-kuo. Saha: *Wu-hu* ırmağının batısında, eski *An-hsi* sahasında (*Sui-shu*, 83). Medeniyet: Hükümdar *Chao-wu* grupundandır. Şehrin mesahası 3 *li* murabbaıdır. 2000 askerleri vardır (*Sui-shu*, 83 = s. 2536 a). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3140 c ve *Pei-shih*, 97 = s. 3044 b. Zaman: *Sai* devrinden beri.

59. Po-han. Saha: Baş şehir *Ts'ung-ling*'in 500 küsur *li* batısındadır (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 d). Medeniyet: Eski *Ch'ü-sou* ülkesi imiş. Kıral ailesi *Chao-wu* grupundandır. Kıral altın bir koyun taht üzerinde oturur. Kıraliçe saçında altın çiçekler taşır. Çok zencefre, altın, demir vardır (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 d). Yeni yılda iki bölüğe ayrılarak, bunlardan her biri zırhlı bir kimse çıkarır. Bunlar birbirlerine taş atarlar; bu yeni yılın nasıl geçeceğine dair bir faldır (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4154 c). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3155 b ve *Pei-shih*, 97 = s. 3044 a. Not: *Ch'ü-sou* hakkında yalnız eski edebiyatta malûmat bulunabilir (bk. *Hudud halkları*). Şimalî Shansi'de oturan türk veya tibetli bir kabîle idi. *Ch'ü-sou* ile *Po-han* arasında münasebet mevcut olduğuna pek inanmıyorum.

60. Shih-kuo. Saha: *Sogdiania*'da *Keş*'e karşılıktır (*Toyo Bunko*, VI, 63). Eski *K'ang-chü* mıntakasındadır (*Sui-shu*, 83). Medeniyet: Hükümdar *Chao-wu* grupundadır. Baş şehri 2 *li* murabbaı mesahasındadır. 1000'den fazla askerleri vardır. Bunların 500 *li* cenubunda *T'u-huo-lo*'ların memleketi vardır. Âdetler *K'ang-kuo*'da olduğu gibidir (*Sui-shu*, 83 = s. 2535 d). Bunlarda, kendisine her zaman 1000 koyun kurban edilen, bir ilâh vardır (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4154 b). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3140 b; *Pei-shih*, 97 = s. 3044 a; *Shih-chia fang-chih*, 1 = *Tripitaka*, 51, 953 a. Zaman: *Sui* devrinden beri. Not: Diğer ülkelerin çoğu gibi, *Shih-kuo* da bir müddet mazdaist idi. *Hsi-ch'i ts'ung-yü*, I, 9 a—b (*K'ang-yu chi-hsing*, II, 5 a v.d. ve *Yüeh-*

wei-ts'ao-t'ang pi-chi, 12, 16 buna ve diğer kaynaklara dayanır), *K'ang-kuo* ve diğer bir kaç *Soğd* memleketinin mazdaist olduğunu söyler. Oradaki bir mâbedi tasvir eder. Bunda tanrı resimleri bulunmayıp, içinde kapısı batıya açılan bir kulübe varmış. Yüz doğuya doğru dönük olduğu halde, dua edilirmiş. Mabedde, gökten indiği söylenen, bakır bir at varmış; yarı yarıya toprağa batmış, olarak iğilir. Beşinci ayda, yıl başında, oradaki ırmaktan altın bir at çıkarak, buna kişnermiş. Bu malûmat, bir az değişik ve efsaneleşmiş şekilde, *Yü-yang-tsa-tsu*'da da vardır. Çin'de mazdaizm 516'dan itibaren görülür (Franke, *Geschichte,* II, 370, 564 — 5; III, 358 — 9; III, 434). Burada *Soğd* kolonilerinin bulunduğu yerlerde mâbedleri tesbit edilebilmiştir. Dinî âyin, tam olarak, nâdiren tasvir edilir; bununla beraber, bir kaç defa, içinde büyülü oyunları bulunduğu söylenir (*T'ang* devrinde *Ho-nan-fu* 'daki mâbed için bk. *Ch'ao-yeh chien-tsai* = *T'P'KCh,* 285 = c. 23, s. 21 b; *Liang-chou*'daki mâbed için de bk. aynı yere). İddia edildiğine göre, mazdaizm, IX. asırdaki takipler neticesinde, ortadan kaldırılmıştır. Fakat bu çok mübalâğalıdır; daha 863'te *Shih* ailesinden bir rahibe, 858'de bir başkasına *K'ai-feng-fu* mazdaist mâbedinde diploma verilmişti ve mâbed XII. asırda daha yerinde idi. *Chen-chiang-fa*'da da XII. asırda bir mâbed vardı (*Mo-chuang man-lu,* 4, 1 a—b). *Shih* ailesi mensupları *T'ang* devrinde çokluk *Shih-kuo*'lu *Soğd*'hlardı; bunların, burada olduğu gibi, mazdaist olmaları pek melhuzdur (bk. *Ülkü,* haziran 1941, s. 295—301).

61. Shih-kuo. Saha: *Taşkend*'e karşılıktır (*Toyo Bunko,* VI, 74, gâliba *Hsin-T'ang-shu,* 221 b = s. 4154 a'ya göre). Medeniyet: Şehrin eenup-doğusunda, içinde oturacak yerleri bulunan bir ev yapılmıştır. Burada 6. I. ve 15. VII. de hükümdar cedlerinin yanmış kemikleri kutulara konur. Etrafı dolaşılır; çiçek ve meyva serpilir; sonra kurban kesilir ve bir ziyafet yapılır. Darı, buğday, bir çok iyi atları vardır. İyi harpçidirler (*Sui-shu,* 83 = s. 2535 b). İlâve: *T'ung-chih,* 196=s. 3154 c; *Pei-shih,* 97=s. 3044 a. Zaman: *Sui* devrinden beri.

62. Sih-mo. Saha: Şimalinde bulunan *Shih* ile hududtur (*Hsin-T'ang-shu,* 221 b). Medeniyet: Âdetler tıpkı *K'ang-kuo*'da olduğu gibidir (*Hsin-T'ang-shu,* 221 b = s. 4155 a). Zaman: *T'ang* devri.

63. Tsao-kuo. Saha: *Ts'ung-ling*'in şimalinde. Eski *Chi-pin* ülkesine karşılıktır (*Sui-shu,* 83). Medeniyet: Hükümdar *Chao-wu* grupundandır. Baş şehrin mesahası 4 *li* muarbbaıdır, 10000 den fazla askeri vardır. Kanunlar çok şiddetlidir. Din kaidelerini uygun olmayan tanrılara taparlar. *Ts'ung-ling*'de mâbedi çok zengin olan bir *Shun-t'ien* tanrısı

(göğe uyan tanrı) vardır; binanın içi altın ve gümüşle, tabanı gümüşle kaplıdır. Günde binden fazla insan, kurban için, gelir. Mâbedin önünde, deliğinden bir atlının geçebileceği, bir balık sırtı kemiği vardır. Hükümdarın başında bir balık başı başlığı vardır, ve altın bir at tahtta oturur. Çok pirinç, darı, fasulye, buğday, fil, at, tek hörgüçlü deve, altın, gümüş demir, halı, zencefre, kara rastık ve muhtelif kokular, taş bal, yarım bal, kara tuz ve muhtelif eczalar çıkarırlar (*Sui-shu*, 83=s. 2536 a). Zaman: *Sui* devrinden beri. İlâve: *Pei-shih* 97 = s. 3044 b. Not: Bu, *T'ang* devrindeki *Chi-pin* olmalı (*Hsin-T'ang-shu*, 221 a = s. 4153 c).

64. Ts'ao-kuo. Saha: Eski *K'ang-chü* sahasında (*Sui-shu*, 83). Medeniyet: Kendilerinden hükümdarları yoktur, *K'ang-kuo*'lu bir prens tarafından idare edilirler. Baş şehirin mesahası 3 *li* mürabbaıdır. Askerleri 1000 den fazladır. Ülkelerindeki *Te-hsi* tanrısına, batı denizinden itibaren, bütün ülkeler taparlar. Bunun çehresi mâdendir. Her gün kendisine 5 deve, 10 at ve 100 koyun kurban edilir. Kurban edilen eti bin kişi güçlükle yiyebilir (*Sui-shu*, 83=s. 2535 d). Bunların *Yakşa*'ların[1] bir şehrinde, içi dâima kapalı olan bir delik vardır ki, buna yılda iki kere insanlar kurban edilir. Bu daha önceki metinde söylenmemiş olan şarkî *Ts'ao*'dadır; bu ise, *Sui-shu*'daki *Ts'ao*'dan başka bir şey değildir. (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4154 a). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3140 b; *Pei-shih*, 97 = s. 3044 a. Zaman: *Sui* devrinden beri bilinir.

65. Wu-na-o. Saha: *Wu-hu* ırmağının (*Oxus* nehri) batısında, eski *An-hsi* sahasında (*Sui-shu*, 83). Medeniyet: Hükümdar *Chao-wu* grupundandır. Baş şehir 2 *li* murabbı mesahasındadır, bir kaç yüz askeri vardır. Hükümdar altın bir koyun tahtta oturur (*Sui-shu*, 83 = s. 2536 a). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3140 c ve *Pei-shih*, 97 = s. 3044 b. Zaman: *Sui* devrinden beri.

66. Yen-fou-yeh. Saha: Şimalî *Shansi*'deki *Tai*'dan 13760 *li* ötede. *Ta-Yüeh-chih*'lerin *Kao-fu* adındaki eski memleketleri (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Dağ vâdilerinde yaşarlar (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 a). Zaman. *T'o-pa* devri.

67. Chü-li. Saha: *T'ien-chu*'dan 3000 küsur *li* ötededir (*San-kuo Wei-chih* tefsiri, 30). Medeniyet: Buraya *Li-wei-t'ê* veya *P'ei-li-wang* da denir. Toprak düz, yaş ve çok sıcaktır. Zayıftırlar. *Ta-Yüeh-chih* ve *T'ien-chu*'lara tâbidirler (*San-kuo wei-chih* tefsiri, 30). Bu memleketin etrafındaki bütün insanlar 1 kulaç 8 ayak uzunluğundadır. File veya deveye binerler (*ayn. esr.*). Zaman: Üç devlet devri. Not: Bu, sarih

[1] *Yakşa*, buddizmde bir nevi fena ruhtur.

olarak, *Tung-li* memleketidir (yazı yanlışlığı). *T'ung-chih*, 196 = s. 3150 c 'de de aynı malûmat vardır. Çin'de normal bir adam 7 ayak uzunluğundadır.

68. Kao-fu. Saha: *Ta-Yüeh-chih*'in cenup - batısında, büyük bir memlekettir. Memleketleri, daha sonra Hindistan ve diğer bazı yerlerle, *Yüeh-chih*'ler tarafından yok edilmiştir (*Hou-Han-shu*, 118, 5 b). Medeniyet: Âdetleri Hindistan'inkine benzer. İyi tacirdirler, fakat çok zayıf oldukları için, Hindistan, *An-hsi* veya *Chi-pin* kuvvetli olduğu zaman, her şeyi kaybederler (*Hou-Han-shu*, 118, 5 b). İlâve: *T'ung-chih*, 196=3150 c. Zaman: Son *Han* devrinden beri.

69. Mo-ch'ieh-t'o. Saha: *Mo-ch'ia-t'o* (*Magadha*) da denir. Aslında orta *T'ien-chu*'ya aittir (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4153 c). Medeniyet: Memleket yaş, ekime elverişlidir. Bunların burada büyük taneli hususî bir pirinç nevileri vardır. *T'ang* devrinde Türkistan şekerinden çok daha iyi olan şeker kamışı şekeri usûlü buradan öğrenilmiştir (*Hsin-T'ang-shu* 221 b). Not: Hindistan'daki *Magadha*'ya karşılıktır (W. Fuchs, s. 432). Zaman: *T'ang* devri.

70. Ni-p'o-lo. Saha: *T'u-fan*'ların batısında (*T'ang-shu*, 148). Medeniyet: Saçlarını alınlarında keserler, kulaklarını delerler, içlerine bambus çubuğu veya boynuz sokarak, omuzlarına kadar sarkıtırlar. Elle yerler, kaşık veya çomakları yoktur. Çanaklarının hepsi bakırdandır. Çok ticaret ve az ekin yaparlar. Paraları bakırdandır, yüzünde bir insan, tersinde bir at veya sığır vardır. Para delikli değildir. Elbise, vücudu örten bir kumaş parçasıdır. Günde bir kaç kere yıkanırlar. Duvarları oymalı ve boyalı keresteden evleri vardır. Çok *po* (bir nevi satranç) oynarlar. Deniz hayvanları kabuğundan yaptıkları boru ve flavta ile çalgı çalarlar. Hey'et ve takvimden çok iyi anlarlar. Beş gök tanrısına taparlar. Taştan tanrı şekilleri yaparlar ve bunları her gün temiz suda yıkayarak, kendilerine koyunlar kurban ederler. Kralları inci ve kıymetli taşlardan gerdanlık, altın ve yada taşından küpeler takar; bir arslan taht üzerinde oturur, nazırları etrafında yerde otururlar. Hale kokular serpilir. Sarayda incilerle bezenmiş bakır damlı, parmaklıklı ve sütünlu yedi katlı bir kule vardır. Bu kulenin içine su püskürten ejderlerle bir fıskiye yapılmıştır (*T'ang-shu*, 148=s. 3611 c — d). Çok kızıl bakırları ve yakları[1] vardır. Sığırla sapan sürmedikleri için, ekim azdır (*Hsin-T'ang-shu*, 221 a=s. 4150 c). Zaman: *T'ang* devrindenberi. Not: *Nepal*'e karşılıktır. Diğer malûmatta *Nepal* ülkesine *P'o-po-ts'ih* denir (bk. W. Fuchs, s. 443).

[1] *Yak*, dağlarda yaşayan, manda büyüklüğünde bir nevi sığırdır.

71. T'ien-chu. S a h a: Bunlara *Shen-tu* (= Hindistan)da denir, *Yüeh-chih*'lerin cenup-doğusunda otururlar (*Hou-Han-shu*, 118, 5 b). M e d e n i y e t: Âdetleri *Yüeh-chih*'lerdeki gibidir. İklim çok sıcak ve yaştır. Memleketler büyük bir su civarındadır. File binerler. Buddist oldukları ve yaşayan hiç bir şeyi öldürmedikleri için, *Yüeh-chih*'lerden daha zayıftırlar. Şimdi *Yüeh-chih*'lere tâbidirler. Fil, gergedan, altın, gümüş, kalay, kurşun çıkarırlar. Batıda *Ta-ch'in* ile hudutturlar. Zarif kumaş ve yünlü kumaşları, kokuları, taş bal (bir nevi kristal şeker), kara biber zencefre, kara tuzları vardır. *Han* imparatoru *Ho-ti* zamanında (m. s. 89—105) bir kaç elçi hey'eti gönderdiler. Buddistlik Çin'e onlardan geldi (*Hou-Han-shu*, 118, 5 b—6 a). Kulakları deliklidir, çokluk yalın ayak gezerler, takvim ve hey'etten bir az anlarlar. Ağaç yaprakları üzerine yazarlar (*Nan-shih*= *T'P'YL*, 792, 9 a). Beş muhtelif devlete ayrılırlar (*T'ang-shu*, 198 = s. 3613 c—d). İ l â v e: *T'ung-chih*, s. 3141 a — 3142 a; *Hsin-T'ang-shu*, 221 a = s. 4153 a—b; *Sung-shih*, 490 = s. 5716 d—5717 a. Z a m a n: *Han* devrinden beri. N o t: Garbî *Çin*'de *T'ien-chu-Yao* adını taşıyan bir *Yao* kabilesi vardır (*Chhch'kfsch*, 2, bhs. 10, s. 54). Bu adın nereden geldiği bilinmemektedir.

72. Tung-li. S a h a: *T'ien-chu* ülkesinin cenup-doğusunda (*Hou-Han-shu*, 118). M e d e n i y e t: Büyük bir memlekettir. İklim ve mahsuller *T'ien-chu*'da olduğu gibidir. 10'dan fazla muhtelif devleti olan memleketlerini *Ta-Yüeh-chih*'ler boyundurukları altına aldılar. Burada erkek ve kadınlar 8 ayaktan uzundurlar (takriben 184 cm.), buna rağmen zayıf ve korkaktırlar. Fil veya deveye binerler (*Hou-Han-shu*, 118, 6 a). Z a m a n: Son *Han* devrinden beri.

73. Wu-ch'ang. S a h a: *Shê-mi* cenubunda (*Pei-shih*, 97). M e d e n i y e t: Üst tabakaları, çokluk bir az takvim ve astrologiyadan anlayan brahmanlardır. Burada çok ormanlar ve meyva ağaçları vardır, tarlalar sulanır, çok pirinç ve buğday vardır. Çoğu buddisttirler. Münazaalarda tanrı buyruğu (hükm-i ilâhî) yaparlar: alâkadara ilâç içirilir, haklı olana bu zarar vermez. Ölüm cezaları yoktur, yalnız sürerler (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 d). İnsanlar zayıf ve kurnazdırlar. Altın ve demir çıkarılır (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4153 c). N o t: Hind ülkesi *Uddiyâna*'ya karşılıktır (W. Fuchs, s. 446). *T'ung-chih*, 196 = s. 3154 b ve *Shih-chia fang-chih*, 1 = *Tripitaka*, 51, 955'te malûmat verilir. Z a m a n: *Sui* devrinden önce.

74. Fu-lin. S a h a: Aslında *Frôm* adını taşıyordu. Bununla ilk önce *Seleukia*, daha sonra *Roma* devleti kasdedilmiştir (Franke, *Geschichte*, III, 220—211). *Ta-ch'in* ile müsavidir. *Po-sih*'e komşudur (*T'ang-shu*, 198 = s.

3614 c). Medeniyet: Batı denizinde bir adadır. Burada kıymetli şeylerle dolu olan ve kullanılan bir orman vardır. Burada bir elmas vâdisi vardır (*Liang Sih-kung-chi*=*T'P'KCh*, 81 = c. 6, 20 b ve Laufer, Diamond, s. 7). 400 den fazla şehirleri vardır. Saraylardaki sütunlar, çokluk kaya billûrundandır. Devlet, 12 asil tarafından, müştereken idare edilir. Kıralın arkasından, şikâyetler torbası ile, bir adam gider. Felâketler olursa, kıral tahttan indirilir. Kıralın tacı açılmış kanatlı bir kuş gibidir. Taç bağları hep inci ve kıymetli şeylerle işlemelidir. Kıral dibali, örmeli elbiseler giyer; altın çiçekli bir tahtta oturur. Her zaman kıralın yanında, yemekte zehir bulunursa, derhal öten bir kuş oturur. Baş şehir taştan yapılmıştır. Duvarlar pek yüksektir, şehirde 100000 'den fazla aile vardır. Denizin şimalindedir. Doğuda, yirmi kulaçtan yüksek bir kapı vardır. Bu, yukarıdan aşağıya kadar, sarı altın işlemelidir ve uzaktan parlar. Dışardan kıral sarayına kadar, bütün kapılar üç katlıdır. İkinci kapıda, günün on iki saatı için on iki altın küreli, büyük altın bir terazi vardır. Bunun yanında insan büyüklüğünde büyük bir insan şekli durur. Her saat başında altın bir küre aşağı düşer. Sarayda her şey kıymetli eşyadandır. Sarayın sulama tertibatı vardır. Erkekler saçlarını keserler, pelerin giyerler, elbiseyi sağdan iliklerler. Kadınlar dibah baş örtüsü örterler. Bunlarda koyunlar toprakta büyür. Göbekleri toprağa bağlıdır. Bunlar kesilmemeli, koyun ürkütülerek kaçtığı sırada göbeği kopmalıdır (*T'ang-shu*, 198 = s. 3614 c). Memleketleri soğuktur. Toprak kiremidi olmayan toprak kulübelerde otururlar. Altın, gümüş, inci, sığır, at, koyun, tek hörgüçlü deve, armut, kaysı, hususî bir hurma çeşidi, darı, buğday, şarap yapılan üzüm yetiştirirler. Çalgı aleti olarak, *k'ung-hou*, *hu-ch'in*, yalnız bir yanına deri gerilmiş davulları vardır. Kral sarı-kırmızı bir elbise giyer ve başına sırma ile işlenmiş bir kumaş sarar. Üçüncü ay buddist (!) mâbedine gider ve burada kendisi kırmızı bir yatağa götürülür. Ceza olarak, değnekle dövmek ve bir çuval içine dikilerek, denize atmak şekilleri vardır. Harp sevmezler. Deliksiz altın ve gümüş paraları vardır. Ön tarafında Buddha Maitreya resmedilmiştir. Tersinde kıralın adı vardır (*Sung-shih*, 490 = s. 5719 a — b). Kiremitleri yoktur, damları yarık beyaz taşlar örterler (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4155 c). Zaman: *Liang* devrinden beri. Not: *T'ang-shu* 'nun verdiği malûmat *Ta-ch'in* ile *Fu-lin* hakkındaki bilgileri karıştırmaktadır. Her hâlde bu iki devlet aslında bir değildir. Toprakta büyüyen koyunlar, başka metinlerde de görülür. Çok defa bunların koyun kemiğinden çıktığı söylenir.

75. Ta-ch'in. Saha: Bu memlekete *Li-kan* veya, denizin batısında olduğu için, *Hai-hsi-kuo* (deniz batısındaki memleket) da denir. Çok büyüktür, 400 'den fazla şehri ve ondan fazla kendisine tâbi devleti vardır.

An-hsi'nin batısındadır (*Hou-Han-shu*, 118, 4 b—5 a). Medeniyet: Taştan duvar yaparlar. Hepsi beyaza boyalı posta istasyonları vardır. Bunlarda çam ve diğer ağaçlar vardır, çok ağaç da dikerler. Tarlaları sürerler. Dut yetiştirirler. Başları saçsız gezerler, çiçekli ve işlemeli elbiseler giyerler. Beyaz çatılı arabalara binerler, sancak ve bayrakları vardır. Şehirlerin hepsi 100 *li* genişliğindedir ve şehrin içinde her zaman beş saray vardır. Saraylarda kaya billûrundan sütunlar vardır, yemek takımları da bu billûrdandır. Hükümdar her gün başka bir sarayda kalır ve orada kabul merasimi yapar. Taşınırken, arabasının arkasında torbalı bir adam gider. Bir şey sormak isteyen, torbanın içine bir mektup atar. Bunlar sarayda gözden geçirilir. Devlet işlerinde tanışılan 36 generalleri vardır. Hükümdar verasetle tahta geçmez, seçilir. Felâket veya kıtlık olursa, tahttan indirilir. İnsanlar büyük ve iyi görünüşlüdürler, çinlilere benzerler. Memlekette çok altın, gümüş, gece ışık veren taş gibi kıymetli şeyler, ay parlayan inciler, tavukları korkutan gergedanlar, mercan, kehribar, cam, çeşit çeşit firûze, çok çeşitli altın ve diğer şeylerden dibâ, asbestos, zarif kumaşlar vardır. Bunlar su koyunu[1] kılından veya yabanî ipek böceğinden yapılırmış. Bundan başka koku da yaparlar. Altın ve gümüş paraları vardır; on gümüş bir altın kıymetindedir. *An-hsi* ve Hindistan ile ticaret yaparlar. Sabit fiyatları vardır. Çin ile ticaret yapmak isterlerdi, fakat *An-hsi* onları bundan alakoydu. Sonraki *Han* sülâlesinden *Huan-ti* zamanında (m. s. 147—167), *Annam* yolu ile, imparatorları *An-tun* (= Antonius) tarafından Çin'e bir sefaret hey'etleri geldi. Abanoz ve gergedan boynuzu getirdiler. Gâliba zenginliklerine dair haberler mübalâğalıdır (*Hou-Han-shu*, 118, 4 b—5 a). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3151 a—c; *Chin-shu*, 97 = s. 1337 b; *Pei-shih*, 97 = s. 3043 b. Zaman: Son *Han* devrinden beri. Not: Forke, *OZ*, 1927, 48—60'da *Ta-ch'in*'in Roma devleti olduğunu söyler. A. Herrmann (*OZ*, 1927, 197 v. d.), buna muarızdır. Franke (*Geschichte*, III, 209—210), bu ad ile ilk önce *Ktesiphon* şehrinin kastedildiğini ve ancak daha sonra Roma devletinin anlaşıldığını söyler. *K'ang-yu chi-hsing* (2, 2 b), bunun daha sonrakı *Fu-lin* (= *Rum*) ile aynı şey olduğunu söyler. Bundan başka bunların, ateş yemek, kendini parçalamak, 12 top ile zıplamak gibi, bir çok eksantrik san'atlar bildiklerini söyler.

76. Ta-shih. Saha: Aslında bu memleket *Po-sih*'in şimalinde idi (*T'ang-shu*, 198). Medeniyet: Devlet kuranlar *Po-sih*'lerdir; bunlara bir kere deve güderlerken bir arslan, insan sesi ile, bulundukları dağların batısındaki üç mağarada silâh ve bunlardan birisinde de kara bir taş

[1] Çin'de bulunmayan hususî bir koyun cinsi.

üstünde ak bir kitâbe bulunduğunu söylemiştir. Hakikaten mağaralarda birçok silâhlar buldular ve kitâbeli taş onlara isyan etmelerini tavsiye etti. Böylece silâhları aldılar, çekildiler, tacirleri soydular ve böylelikle sayılarını arttırdılar; *Po-sih*'in batısını aldılar ve istiklâllerini ilân ettiler. *Fu-lin* ve *Po-sih* bir kaç kere bunlara karşı muvaffakıyetsiz mücadelelere girişti. Bunların erkeklerinin vücut rengi kara, gür sakallı ve kalkık burunludur. Brahmanlar gibi, iridirler. Kadınlar beyazdır. Yazıları vardır. Diğer memleketlerdekilerden büyük at ve deve yetiştirirler. Kılıçları keskindir. Harpçıdırlar. Bir gök tanrısına taparlar. Memleketleri çok kumlu ve taşlıdır. Ekime pek elverişli değildir. Yalnız at ve deve eti yerler. Mukaddes taş, şimdi baş şehirdedir (*T'ang-shu*, 198 = s. 3614 c—d). Bunlarda insan kafasına benzer çiçekler vardır (*Yu-yang-tsu* = *T'P'KCh*, 481=s. 3890 a). Ölen hükümdarın başını inci ile doldururlar, içini boşaltırlar, cesedi mumyalarlar (*Yü-chih-t'ang*, 10, 11 a, gâliba *Yu-yang tsa-tsu*'ya göre). Tavuk yumurtası büyüklüğünde üzümleri vardır. Atlarının aslının ejder olduğu söylenir (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4155 d). Zaman: *Sui* devrinden beri. Not: Büyük arap devletine karşılıktır (Franke, *Geschichte*, III, 356), *Ta-shih* „Tacık" kelimesinin trânskripsyonu olacak. İlâve: *T'ung-chih*, 196=s. 3155 c ve *Sung-shih*, 490=s. 5718 b—d.

77. T'iao-chih. Saha: Memleketin cenubunu, doğu ve şimalini hududlayan batı denizine yakındır. Memleketin yalnız şimal-batı kısmı kı'ta ile birleşiktir (*Hou-Han-shu*, 118, 4 a). Medeniyet: Yaş ve çok sıcaktır. Burada arslan, gergedan, tek hörgüçlü deve, tavus ve yumurtaları tekne kadar, büyük büyük kuşlar vardır (*Hou-Han-shu*, 118, 4 a). Pirinç ekerler. Bunlarda büyücüler vardır (*Shih-chi*, 123=s. 267 c). Zaman: *Han* devrinden beri. İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3138 b ve *T'P'YL*, 793, 1 b; *Pei-shih*, 97 = s. 3043 b. Not: Büyük kuşlar, deve kuşudur. *K'ang-yu chi-hsing*, 15, 5 a'ya göre, burası *T'ang* devrinde *Po-sih* (İran) ve daha sonra *A-tan* adını alan memlekettir.

78. Chü-mi. Saha: *T'u-huo-lo*'nun şimal-doğusundadır; cenupta, kara ırmakla (*Oxus* nehri) huduttur (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b). Medeniyet: Bunlara hükmedenler, türk *Hsieh-yen-t'o* (Sir-Tarduş) grupundandır. Haraç olarak, *Hu-hsüan* köçekleri (kadın) getirirler. Ayrıca atlar da getirilmektedir (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4155 a). Zaman: *T'ang* devri. Not: *Sogdiana*'da *Kumedh*'e karşılık imiş (*Toyo Bunko*, VI, 63). *Hu-hsüan* ile, *Hun*'ların dönerek oynadıkları oyunlar kastedlimiştir.

79. Hsieh-i. Saha: *T'u-huo-lo*'nun cenup-batısında yaşarlar. Asil adları *Tsao-chü-ch'a* idi. Bunların cenubunda Hindistan, batılarında *Po-sih*

vardır (*Hsin-T'ang-shu,* 221 b). Medeniyet: Tarlaları gübrelerle sularlar. Memleketlerinde *T'u-chüeh, Chi-pin* ve *T'u-huo-lo*'lar karışık olarak yaşarlar. *Chi-pin*'ler memleketi *Ta-shih* (araplar)'a karşı müdafaa ettiler (*Hsin-T'ang-shu,* 221 b = s. 4154 d). Zaman: *T'ang* devri.

80. Kan-t'o. Saha: *Wu-ch'ang* batısında, aslen *Yeh-po* adını taşırdı; *Yeh-ta*'lar tarafından alındıktan sonra, böyle denmiştir (*Pei-shih,* 97). Medeniyet: Hükümdarları aslen *T'ê-lê* idi. Çok harpçidirler. Bir kere, netice almamadan, üç yıl *Chi-pin* ile harbettiler. Üstlerinde her birinin on silâhlı adam bulunduğu, 700 muharebe filleri vardır. Fil hortumuna, harp için pıçaklar bağlanmıştır (*Pei-shih,* 97 = s. 3043 d). Keşmir'in şimal-i garbîsindedir. Kıral ve askerler türktür; halk ise, hindistanlıdır (W. Fuchs, s. 444) Zaman: *Sui* devrinden önce. İlâve: Başka metinlerde *Chien-t'o-lo* denilir (bk. *T'ung-chih,* 196 = s. 3154 b). Not: Gandhâra'ya karşılıktır.

81. Ku-t'u. Saha: Medeniyet: İyi at ve kırmızı pars yetiştirirler. Bunlarda dört büyük tuz dağı vardır. Haraç olarak, çalgıcı kadın getirirler (*Hsin-T'ang-shu,* 221 b = s. 4155 a). Not: Hükümdarların unvanı türkçedir. Burasının Fergana'nın cenup-batısındaki Khottal ülkesi olduğu söylenir (W. Fuchs, s. 452). *Cho-keng-lu,* 29, 6 b, bir *Ku-t'u* gergedandan bahseder. Bu nevi gergedanın nasıl bir hayvan olduğu malûm değildir. Zaman: *T'ang* devri.

82. A-fu-t'ai-han. Saha: Şimalî *Shansi*'deki *Tai*'dan 23720 *li* ötede (*Pei-shih,* 97). Medeniyet: Memleket düzdür ve birçok meyva çeşitleri vardır (*Pei-shih,* 97 = s. 3043 a). Zaman: *T'o-pa* devri.

83. A-man. Saha: *An-hsi*'nin 3400 *li* batısında (*Hou-Han-shu,* 118, 4 b). Medeniyet: Zaman: *Han* devrinden sonra.

84. Ch'ia-pu-tan. Saha: *Hsi-wan-chin*'nin şimal-batısında, *Tai*'dan (şimalî *Shansi*) 12780 *li* ötede (*Pei-shih,* 97). Medeniyet: Memleket düzdür, buğday ve pirince elverişlidir. Bir çok meyva çeşitleri vardır (*Pei-shih,* 97 = s. 3043 a). Zaman: *T'o-pa* devrinden beri.

85. Ch'ia-sê-ni. Saha: *Hsi-wan-chin*'in cenubunda, şimalî *Shansi*'deki *Tai*'dan 12900 *li* ötede (*Pei-shih,* 97). Medeniyet: Kırmızı tuz ve bir çok meyvalar yetiştirir (*Pei-shih,* 97 = s. 3043 a). Zaman: *T'o-pa* devri.

86. Chieh-kuo. Saha: *Ch'ang-an*'dan 8570 *li* ötededir (*Han-shu,* 96 b). Medeniyet: 500 kişilik 99 ailesi vardır (*Han-shu,* 96 b = s. 609 d). İlâve: *T'ung-chih,* 196 = s. 3155 c ve 3147 b. Zaman: *Han*

devrinden beri. Not: *Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4154 d, *Ts'ung-ling* dağlarında *I-ta* ve *Sê-mi*'lerin yurduna yakın olan bir başka *Chieh-kuo* daha bulunduğunu söyler; burası merkez şehirden 12000 *li* ötededir. Bu memleket çok sıcaktır. Pirinç, darı, fasulya koyun ve at vardır. Ölüleri dağlara atarlar.

87. Ching-chüeh. Saha: Batıda *Yü-mi*, doğuda *Hsiao-yüan*, cenupta *Jo-ch'iang* ile hudutturlar (*Han-shu*, 96 a = s. 606 c). Medeniyet: 3360 kişilik 480 aile (*Han-shu*, 96 a). Zaman: *Han* devrinden beri. İlâve: Daha fazla malûmat için bk. *T'ung-chih*, 196 = s. 3136 a.

88. Chu-chü-po. Saha: *Han*'ların *Tse-ho* ülkesi imiş. Eski *Hsi-yeh*, *P'u-li*, *l-nai* ve *Tê-jo* devletlerini içine alır. *Yü-tien*'in 1000 *li* batısındadır (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4152 d). Medeniyet: Buddisttirler. Yazıları hindcedir (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b). Zaman: *T'ang* devri.

89. Chü-lan. Saha: *Chü-lo-nu* da denir. *T'u-huo-lo*'ların ülkesi ile huduttur. Cenupta büyük karlı dağlar vardır (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b). Medeniyet: Altın ve kıymetli taşlar çıkarırlar. Haraç olarak, buddist yazısına benzer yazı ile, bir kitap getirdiler (*Hsin-T'ang-shu*, 221b = s. 4154 d). Zaman: *T'ang* devri.

90. Ch'ü-li. Saha: Şimalde *Wei-li*, cenup-doğuda *Ch'ieh-mo*, cenupta *Ching-chüeh* ile huduttur. Batıda bir ırmak vardır (*Han-shu*, 96 b). Kuça'ya ait bir memlekettir (*T'ung-chih*, 196 = s. 3145 c). Medeniyet: 1480 kişilik 130 aile. Burada daha eski zamanlarda bir Çin garnizonu vardı (*Han-shu*, 96 b = s. 609 a—c). Zaman: *Han* devrinden beri.

91. Ch'ü-lo. Saha: Şimalde *Yü-mi*, batıda *Jo-ch'iang* ile huduttur (*Han-shu*, 96 a = s. 606 c). Medeniyet: 2170 kişilik 310 aile (*Han-shu*, 96 a). Zaman: *Han* devri. İlâve: Daha fazla malûmat için bk. *T'ung-chih*, 196 = s. 3136 b.

92. Chü-mi. Saha: Garptakiler *Ch'ang-an*'dan 8670 *li*, şarktakiler ise, 8250 *li* ötededir (*Han-shu*, 96 b = s. 609 d). Medeniyet: Garptakilerdede 1926 kişilik 332 aile, şarktakilerde ise, 1948 kişilik 191 aile vardır (*Han-shu*, 96 b). Göçebe olarak yaşarlar, ziraat de yaparlar. Mahsûller *P'u-lei*'inkiler gibidir (*Hou-Han-shu*, 118 = s. 906 a). İlâve: Daha başka malûmat için bk. *San-kuo Wei-chih*, 30, 14 a tefsiri ve *Pei-shih*, 97 = s. 3042 b. Zaman: *Han* devrinden beri. Not: *Yen Shih-ku*'ya göre söyleniş *Ch'ieh-mi* değil, *Chü-mi*'dir. Bu *Chü-mi*, başka bir *Chü-mi* (yazı tarzı biraz başkadır!) ile karıştırılmamalıdır. O bir *Chümi*. Sogdianlâ-'da *Chü-mi-t*'o'dur (*Shih-chia fang-chih*, 1 = *Tripitaka*, 51, s. 953 b) ve *Ku-medh*'e karşılıktır (*Toyo Bunko*, 6, s. 63); nr. 93 ten de farklıdır.

93. Chü-mi. Saha: *Lo-yang*'dan 12800 *li* ötede. Memleket batıda *Yü-tien* ile hudutur (*Hou-Han-shu*, 118,3 a). Medeniyet: 7251 kişilik 173 aile (*Hou-Han-shu*, 118, 3 a). Son *Han* devrinde, yani *Shun-ti* zamanında (m. s. 126—144), haraç olarak, bir çift ateş kuşu ve diğer harikulâde şeyler getirdikleri rivayet olunur (*Tu-yang-pien* = *T'P'KCh*, 483 = c. 39, 7 a). Zaman: Son *Han* devrinden beri. Not: Bunlar belki de *Yü-mi*'lerdir.

94. Fan-yen. Saha: *Wang-yen* de denir. Cenup-batıda *Chi-pin*'ler ile huduttur (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b). Medeniyet: İklim soğuk olduğundan, ahali mağaralarda yaşar. 4—5 büyük şehirleri vardır. Irmakları şimale, *Wu-hu* ırmağına (*Oxus* nehri) akar (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4154 d). Zaman: *T'ang* devri. Not: Zabülistan ülkesi olduğu söylenir (W. Fuchs, s. 448).

95. Fu-huo. Saha: Şimalî *Shansi*'deki *Tai*'dan 17000 *li* ötede (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Baş şehrin mesahası 70 *li*'dir. Memleket ekin, ve bağcılığa elverişlidir. Burada at ve deve vardır. Kıralın altın bir eyvanı vardır ve eyvanın altında altından yedi deve durur, her biri üç ayak yüksekliğindedir (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 c). Zaman: *T'o-pa* devrinden beri.

96. Fu-lu-ni. Saha: *Po-sih*'in şimalinde (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Taştan şehirler yaparlar. Şehrin doğusunda içinde, insan biçiminde kuşlar bulunan ve cenuba akan büyük, bir ırmak vardır. Kuşların bir kısmı da deve veya ata benzerler, fakat hepsinin kanatları vardır, yalnız suda yaşarlar ve çıktıkları zaman ölürler. Baş şehrin şimalinde gümüş, mercan, kehribar ve arslan bulunan bir dağ vardır (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 a). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3153 b. Zaman: *T'o-pa* devrinden beri.

97. Hsiao-yüan. Saha: *Ch'ieh-mo*'nun komşu memleketi (*T'ung-chih*, 196 = s. 3136 a). Medeniyet: 1050 kişilik 150 ailedirler. *Jo-ch'iang*'larla kuruşudurlar (*Han-shu*, 96 a = s. 606 c). Zaman: *Han* devrinden beri.

98. Hu-hu. Saha: *Ch'ang-an*'dan 8200 *li* ötede (*Han-shu*, 96 b). Medeniyet: 264 kişilik 55 aile (*Han-shu*, 96 b = s. 609 d). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3147 b. Zaman: *Han* devrinden beri bilinirler.

99. Huo-mi. Saha: *Ta-mo-hsi-t'ieh* de denir. Eski *Po-ho*'dur. Eski *T'u-huo-lo* arazisi üzerinde yaşarlar (*Hsin-Tang-shu*, 221 b = s. 4155 a). Medeniyet: Memleket soğuk ve mahsûlsüzdür. Fasulya, buğday, ağaç, meyva ve iyi atları vardır. Mavi gözlüdürler (*Hsin-Tang-shu*, 221 b). Not: Burasının Toharistan'ın 7 günlük doğusunda, *Pamir*

yakınındaki *Wakhân* ülkesi olduğu söylenir (W. Fuchs, s. 453—454). Zaman: *T'ang* devri.

100. Hu-sih-mi. Saha: Şimalî *Shansi*'deki *Tai*'dan 24700 *li* ötede (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Memleket düzdür. Gümüş, kehribar çıkarır. Burada arslan ve birçok meyva çeşitleri vardır (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 a). Zaman: *T'o-pa* devrinden beri.

101. Hu-tê. Saha: *Ts'ung-ling* dağlarının şimali, *Wu-sun*'ların şimal-batısı, *K'ang-chü*'lerin şimal-doğrusundadırlar (*Wei-lüeh*, *San-kuo Wei-chih* tefsiri, 30 son). Medeniyet: Göçebedirler, iyi atları vardır, samurları vardır (*San-kuo Wei-chih*, 30 son, *Wei-lüeh* tefsiri). Zaman: Üç devlet devri. İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3152 a.

102. I-chih. Saha: *P'u-lei* devleti (nr. 114) sahasında (*Hou-Han-shu*, 118, 8 b). Medeniyet: 3000 kişiden fazla olup, 1000 küsur ailesi vardır. Çok kahramandırlar ve yağma etmesini severler. Saçları kısa kesilidir, göçebedirler. Ziraat bilmezler. Diğer mahsulleri *P'u-lei*'de olduğu gibidir (*Hou-Han-shu*, 118, 8 b). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3147 b. Zaman: Son *Han* devrinden beri.

103. I-p'an. Saha: *K'ang-kuo* ile komşudurlar (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b). Medeniyet: İyi at yetiştirirler (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4155 a). Zaman: *Tang* devri.

104. Mi-mi. Saha: Şimalî *Shansi*'de *Tai*'dan 22100 *li* ötede (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Tek hörgüçlü kara deve çıkarır. Memleketin doğusundaki bir dağda çok altın, yada taşı ve demir vardır (*Pe-shih*, 97 = s. 3042 d). İlâve: *T'ung-chih* 196 = s. 3154 c. Zaman: *T'o-pa* devrinden beri.

105. Mou-chih. Saha: Şimalî *Shansi*'deki *Tai*'dan 22920 *li* ötede (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Memleket düzdür. Hayvan, kuş, nebat ve ağaçları Çin'dekilere benzer (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 a). Zaman: *T'o-pa* devrinden beri.

106. Na-sê-po. Saha: *Shih-kuo*'ya tâbi olduğu için, bunlara *Hsiao-Shih* (küçük S.) denir. *T'u-huo-lo*'ların eski arazisindedir (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4154 b). Medeniyet: Not: Metinde bu memleket yakınında bulunan daha bir çok devletlerin ve kabîlelerin adı varsa da, bunlara dair medeniyet tafsilâtı yoktur. Zaman: *T'ang* devri.

107. Nan-tou. Saha: Cenupta *Jo-ch'iang*, şimalde *Hsiu-hsün*, batıda büyük *Yüeh-chih*'lerle hudutturlar (*Han-shu*, 96 a = s. 606 d).

Medeniyet: 31000 kişilik 5000 aile. Ekin ekerler; üzümleri, her çeşit meyva, gümüş, bakır ve demirleri vardır. Silâhlarını kendileri yaparlar. Siyasetçe *Chi-pin*'lere tâbidirler (*Han-shu*, 96 a). Zaman: *Han* devrinden beri. İlâve: Daha fazla malûmat için bk. *T'ung-chih*, 196 = s. 3137 c.

108. No-sê-po-lo. Saha: Şimalî *Shansi*'deki *T'ai*'dan 23428 *li* ötede (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Memleket düzdür, pirinç ve buğdaya elverişlidir. Burada pek çok meyva çeşitleri vardır (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 a). Zaman: *T'o-pa* devrinden beri. Not: Krs. nr. 106!

109. P'an-yüeh. Saha: *Han-yüeh* da denir ve *T'ien-chu*'nın bir kaç bin *li* cenup-doğusundadır (*Wei-lüeh* = *San-kuo Wei-chih* tefsiri, 30). Medeniyet: Uzunlukta çinlilere benzerler. *Sih-ch'uan*'dan gelen tacirler anlaşılan bunlara kadar giderler (*Wei-lüeh* = *San-kuo, Wei-chih* tefsiri, 30). Zaman: Üç devletler devrinden beri.

110. Pi-lu. Saha: *Ch'ang-an*'dan 8680 *li* ötede (*Han-shu*, 96 b). Medeniyet: 1387 kişilik 227 aile (*Han-shu*, 96 b = s. 609 d). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3147 a. Zaman: *Han* devrinden beri. Not: *Han-shu*, 96 a bundan sonra bir de bir *Pi-lu* gerisi ülkesinden bahseder ve bunun *Ch'ang-an*'dan 8710 *li* ötede olduğunu söyler; 1137 kişilik 462 ailesi bulunup doğuda *Yu-li-shih*, şimalde *Hs-iung-nu*, batıda *Chieh-kuo* ve cenupta *Chü-shih* ile hudut olduğunu bildirir.

111. P'i-shan. Saha: Şimalde takriben *Ku-mo*, cenup-batıda *Chi-pin* ve *Wu-i-shan-li* ile huduttur (*Han-shu*, 96 a = s. 606 c.). Medeniyet: 3500 kişilik 500 aile (*Han-shu*, 96 a). Zaman: *Han* devrinden beri. İlâve: Daha fazla malûmat için bk. *T'ung-chih*, 196 = s. 3137 a; *Pei-shih*, 97 = s. 3041'de *P'u-shan* adı ile görülür.

112. Po-chih. Saha: *Ch'ia-sê-ni* cenubunda, şimalî *Shansi*'deki *Tai*'dan 23320 *li* ötede (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Çok meyvaları vardır (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 a). İlâve: Bk. *T'ung-chih*, 196 = s. 3154 a. Zaman: *T'o-pa* devri.

113. P'o-pa-li. Saha: Denizdedir (Arabistan civarında; *Hsin-T'ang-shu*, 221 b). Medeniyet: Kimseye tâbi değildir. Ekim yoktur. Ahali süt, sığır kanı ve etle beslenir. Elbiseleri yoktur, koyun derisi ile örtünürler. Kadınlar açık renkte ve güzeldirler. Bunlarda çok fil dişi ve koku vardır. Acem tacirleri bunlara her zaman büyük askerî muhafaza ile giderler. Bir çok silâhları diş ve kemiktendir. Yay, ok, zırh ve mızrakları vardır. Daha sonra *Ta-shih*'ler tarafından yenildiler (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4155 d). Zaman: *T'ang* devri.

114. P'u-lei. Saha: *Ch'ang-an*'dan 8360 *li* ötede (*Han-shu*, 96 b). Medeniyet: 2032 kişilik 325 aile (*Han-shu*, 96 b=s. 609 d). 2000 kişiden fazla 800 küsur aile. Saman kulübede yaşarlar. Göçebedirler, fakat iyi ziraat de bilirler. Sığır, at, deve, koyunları vardır. Yay ve ok yapabilirler. Önce büyük bir memleket idiler, fakat *Hsiung-nu*'ların taarruzuna uğradılar, bir kısmı göçtü ve o zaman *A-wu-kuo* (*A-o-kuo*?) adını aldılar (*Han-shu*, 118, 8 a—b). İlâve: *T'ung-chih*, 196=s. 3147 b ve *T'P'YL*, 797, 1 b—2 a. Zaman: *Han* devrinden beri. Not: *Han-shu*, 96 b *P'u-lei*'nin bir de *Ch'ang-an*'dan 8630 *li* ötede olup, 1070 kişilik 100 ailesi olan bir „arka memleket" ten bahseder.

115. Sê-chih-hsien. Saha: *Hsi-wan-chin*'in şimal-batısında, şimalî *Shansi*'nin *Tai*'dan 22940 *li* ötesinde (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Memleket düzdür ve bir çok meyva nevileri vardır (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 a). Zaman: *T'o-pa* devri.

116. Shan-kuo. Saha: *Ch'ang-an*'dan 7170 *li* ötede. Doğuda *Shan-shan* ve *Ch'ieh-mo* ile huduttur (*Han-shu*, 96 b). Medeniyet: 5000 kişilik 450 aile. Demir çıkarır, dağlarda yaşar ve *Yen-ch'i* ya *Wei-hsü*'den ekin satın alırlar (*Han-shu*, 96 b=s. 610 a). İlâve: *T'ung-chih*, 196 b=s. 3147 c. Zaman: *Han* devrinden beri.

117. Shih-no. Saha: Buraya *Shih-ch'i-ni* de denir. Baş şehirden 9000 *li* ötede (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b). Medeniyet: Beş bölüme ayrılmakla beraber, bunlardan dördü, tam manası ile, hükümdarlık sayılamaz. Dağ vâdilerinde yaşarlar, ekim yapmazlar, tacirleri soymakla geçinirler. Mağaradan evleri vardır (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4155 a). Zaman: *T'ang* devri.

118. Sih-pin. Saha: *A-man*'ın 3600 *li* batısında (*Hou-Han-shu*, 118, 4 b). Medeniyet: Zaman: *Han* devrinden sonra.

119. Ta-p'o-lü. Saha: Buraya *Pu-lu* da denir. *T'u-fan*'ların tam bafısmdadır. *Hsiao-P'o-lü* ile huduttur. Batıda şimalî *T'ien-chu* ve *Wu-ch'ang* ile huduttur (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b). Medeniyet: *T'u-fan*'lara tâbidirler. *Hsiao-P'o-lü*, *Wu-ch'ang*'lara tâbidir (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b=s. 4154 c). Not: Metinde orada bulunan daha bazı küçük devletlerin adı vardır. Buranın *Keşmir*'in şimal-doğusundaki „Büyük *Bolor*" olduğu söylenir (W. Fuchs, s. 443). Zaman: *T'ang* devri.

120. Tan-huan. Saha: *Ch'ang-an*'dan 8870 *li* ötede (*Han-shu*, 96 b). Medeniyet: 194 kişilik 27 aile (*Han-shu*, 96 b = s. 609 d). Zaman: *Han* devrinden beri.

121. T'ao-hui. Saha: Batıdaki *Ch'ang-an*'dan 11080 *li* mesafededirler (*Han-shu*, 96 a = s. 607 d). Medeniyet: 5000 kişilik 700 aile (*Han-shu*, 96 a). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3141 a'da da malûmat vardır.

122. Tsao-ch'ia-chih. Saha: Şimalî *Shansi*'deki *Tai*'dan 23728 *li* ötede (*Pei-shih*, 97). Medeniyet: Memleket düzdür, fakat az ekim yaparlar, pirinç ve buğdayı komşu memleketlerden satın alırlar. Pek çok meyva çeşitleri vardır (*Pei-shih*, 97 = s. 3043 a). Zaman: *T'o-pa* devrinden beri.

123. Wei-hsü. Saha: *Ch'ang-an*'dan 7290 *li* ve *Yen-ch'i*'den 100 *li* ötede. (*Han-shu*, 96 b). Medeniyet: 4900 kişilik 700 aile (*Han-shu*, 96 b = s. 609 c—d). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3146 c. Zaman: *Han* devrinden beri bilinir.

124. Wei-li. Saha: *Ch'ang-an*'dan 6700 *li* ötede. Cenupta *Shan-shan* ve *Ch'ieh-mo* ile huduttur. (*Han-shu*, 96 b). Medeniyet: 9600 kişilik 1200 aile (*Han-shu*, 96 = s. 609 c). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3146 b). Zaman: *Han* devrinden beri.

125. Wu-lei. Saha: *Kuça* civarındaki arazi. Medeniyet: 1200 kişilik 110 aile (*Han-shu*, 96 b = s. 609 a). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3145 b. Zaman: *Han* devri.

126 . Wu-t'an-tsih-li. Saha: *Ch'ang-an*'dan 10330 *li* ötededir. Doğud *Tan-huan*, cenupta *Chü-mi*, batıda *Wu-sun* ile huduttur (*Han-shu*, 96 b = s. 609 d). Medeniyet: 231 kişilik 41 aile (*Han-shu*, 96 b). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3147 a'da daha fazla malûmat vardır. Zaman: *Han* devrinden beri.

127. Yu-li-shih. Saha: *Ch'ang-an*'dan 8830 *li* ötede. Doğuda *Chü-shih* şehrinin gerisi ile batıda *Pi-lu*, şimalde *Hsiung-nu*'larla huduttur (*Han-shu*, 96 b = s. 609 d). İlâve: *T'ung-chih*, 196 = s. 3147 a. Zaman: *Han* devrinden beri.

128. Yü-mi. Saha: Şimalde *Kui-tsih*, cenupta *Ch'ü-lo*, şimal-batıda *Ku-mo* ile huduttur. Batıda *Yü-tien*'e varılır (*Han-shu*, 96 a = s. 606 c). Medeniyet: 20040 kişilik 3340 aile (*Han-shu*, 96 a). Zaman: *Han* devrinden beri. İlâve: Daha fazla malûmat için bk. *T'ung-chih*, 196 = s. 3136 b. Not: Krş. *Chü-mi*; söylenişi, belki daha doğru olarak, *Han-mi*'dir (*Shih-chi* şerhi, 123 = s. 267 b).

129. Yüeh-ti-yen. Saha: Bu memleket *T'ien-chu*'dan cenuba doğru 3000 *li*, *Sê-mi*'den şimal-batıya doğru 1000 *li* ötededir (*Hsin-*

T'ang-shu, 221b.). Medeniyet: Öldürmezler, ceza olarak yalnız sürmeği bilirler. İklim sıcaktır. Çok pirinç ve taş bal çıkarırlar. Emlâk vergisi bilmezler. Saçlarını keserler, dibalı elbise giyerler. Fakirler beyaz kumaştan elbise giyer (*Hsin-T'ang-shu*, 221 b = s. 4154 d). Zaman: *T'ang* devri.

III.

NETİCELER

Şimdi malzeme, bizzat çinlilerce teklif edilen, gruplara ayrılacaktır. Bunda bu tasnifin, esas itibarı ile, doğru olduğu meydana çıkmaktadır.

1. Ch'iang halkları

Ortaya çıkan ilk grup, *Ch'iang* halklarıdır. Bu grupa, adı geçen halkların kat'î olarak 17 si ve belki de daha fazlası girmektedir (nr. 1—17). Bazılarının bu gruptan oldukları doğrudan doğruya söylenir veya adlarından anlaşılır; msl. *Jo-ch'iang*'lar, adları ile, bu grupa mensup olduklarını gösterirler. *Hsi-yeh*, *P'u-li*, *I-nai* ve *Wu-lei*'lerin Hunların döküntüleri ve tibetli oldukları açıkça söylenmiştir. *Tse-ho* ve *Tê-jo*'lar, çinlilerin bildirdiklerine göre, aynı medeniyete sahiptirler ve *Tse-ho*'lar, yalnız başka bir ad almış eski *Hsi-yeh*'lerdir. *Chang-ch'iu-pa*'ların *Su-p'i* ve *Po-lu*'ların *Ch'iang* oldukları söylenir.

Bu halkların başka bir grupu, *Po-ho*, *Po-chih*, *Shê-mi* ve *Nepal*, *Keşmir* ve *Hsi-li*'ler Hindistan cihetinde olup, gâliba ancak kısmen tibetli halklardır. Bunların hakikaten tibetli mi oldukları, yoksa yalnız kısmen Tibet tesiri altında mı bulundukları, çin kaynaklarından kestirilemez. Yalnız medeniyetlerinin diğer *Ch'iang*'lardan bir hayli farklı olduğu, bazı hususlarda Hind medeniyetine yaklaştığı görülür; fakat hangi gruptan olduklarına dair kat'î bir şey söylenemez.

Wu-ch'a halkının medeniyet tavsifinden, bunların da *Ch'iang* oldukları anlaşılmaktadır.

Hsi-hsia'ların da, medeniyetleri ve menşe'leri hakkında verilen malûmattan, karışık medeniyetli karışık bir halk olmaları icap ettiği neticesine varılmaktadır. Burada Tibet aslından bir alt tabaka üstünde, moğul karakteri taşıyan bir üst tabakanın bulunduğu çok sarihtir. Bu suretle, daha önce aynı mıntıkalarda bulunan *T'u-yü-hun* ve şimal *T'u-fan*'larınkine çok yakın, bir medeniyet ortaya çıkmaktadır. Tibetliler nerelerde devlet kurmuşlarsa, bu başka hakların tesiri altında ve bilhassa şimalde türk ve moğulların tesiri ile olmuş gibi görünmektedir,

Ch'iang halklarının medeniyeti hakkında söyleyecek şeyler, diğer malzeme ile ortaya çıkarılmış olan „*Çinin hudut halklarının medeniyet ve yayılış sahaları*" adlı tetkikimdekilerle harfi harfine uygun düşer. Bunlar ekseriya ziraatsız veya az ziraat yapan göçebelerdir. Bunlarda koyun yetiştirme, bundan malzememizde, garip olarak, hiç bahsedilmemekle beraber, en büyük rölü oynar. Şimallerinde ve batılarındaki büyük atlı halkların aksine olarak, bunların atları küçüktür. Bir kabilede, sığır bulunmadığı bildirilir. Bu *Ch'iang* medeniyetine çok uyar. Bu halkların pek çok yakları bulunması icap etmekle beraber, buna dair metinlerde bahis yoktur. Evler — eğer tabir caizse — taştandılar. Urgandan köprü yaparlar. Yemek yeme âletleri yoktur, elleri ile yer ve içerler. Saçlarını örerler. Bu örgünün ne çeşit olduğu hakkında tafsilât yoktur. Diğer malzemede (bk. *Hudut halkları*), *Chiang*'ların saç örgüsü tunguzlarınkinden, sarih olarak, ayırt edilir: bir kaç örgülüdür; tunguzlar ise, bütün saçlarını bir örgüde toplarlar. *Ch'iang* halkları için zehirli oklar da tipiktir. Diğer metinler, *Ch'iang*'ların mâden işlediklerini söylerler. Bunlar anlaşılan kendileri için lâzım olan silâhların yapılmasına mahsus küçük işçiliklerdir.

a. Hindistan cihetinde bulunan cenup tibetlileri

Batı ve cenup cihetindeki tibetlilerin, yukarıda tavsif edilen tibetlilerden, oldukça ayrı bir medeniyetleri vardır; belki de tamamen tibetli sayılamazlar. Fakat malzememiz, daha sarih hükümler vermemiz için, kâfi derecede tafsilâtlı değildir. *Po-ho*'ların un çöreği ve buğday şarabı yapmaları, muhakkak surette, bir Tibet âdetidir. Un çöreklerini çin kaynakları, cenup batı tibetlileri ve yüksek arazi tibetlilerinden bahsederken, pek sık anarler. Buğday ekimi, tibetliler için tipik bir hususiyet olarak gösterilir. Adı geçen keçe de tipetlilere has bir şeydir.

Buna karşı yer altı mağaralarından bahsedilmesi, tibetlilerde görülen bir hususiyet değildir. Bu mağaralar daha etraflı izah edilmemiştir. Bunlar tunguzların, tamamen veya yarı yarıya yer içine yapılmış, ikamet delikleri olabilir. Fakat ben bunu pek sanmıyorum. Belki bu bir dağ yamacının içine yapılmış basit bir mağara veya bunun, iklim hususiyetlerinin icaplarına uygun, her hangi başka bir biçimidir.

Shê-mi tarafından bildirilen şeytanlara inanmak, her halde çinlilerin bilhassa buddist olmayanlar hakkında kullandıkları şeytan dini (*bhon*), yani eski Tibet dini ile alâkalı olmalarıdır. *Po-chih*'teki ejder gölü hikâyesi, yine bir ejder gölünden bahseden *Ku-shih-mi* efsanesi ile birleştirilebilir. Bu nevi, kısmen tamamen aynı efsaneler, Tibet sahalarında bugün bile çoktur. *Ku-shih-mi* hakkında diğer kaynaklar yeni bir şey

katmaz. Yalnız ejder asıllı atlar mühimdir: bunlar efsanelerinde iyi atların babasının ejder olduğu en yaygın olan İran veya *Soğd* tesiri gösterirler. Bu gibi atlarla bilhassa küçük *Sih-ch'uan* (veya Tibet) atlarına mukabil, iri yapılı, mevzun, iyi atlar kasdedilir. Komşu memleket *Nepal* (*Ni-p'o-lo*)'de Tibet medeniyetine has olan yak da bulunur. Bütün diğer şeyler, hattâ Tibet âdetlerine aykırı olarak tipik hindlidir.

b. Şimal-doğu cihetindeki tibetliler

Şimal-doğu tibetlilerinden burada yalnız *Hsi-hsia*'lardan bahsedilecektir; zira bunlara akraba diğer halklardan başka bir yerde (bk. *Hudut halkları*) bahsedilmiştir. Bunlardaki tipik Tibet medeniyeti malzemesi şunlardır: giyim malzemesi olarak, keçe ve deri ağır küpeler. Bambus budakları falı ve kurban edilen koyun barsağı falı. Buna mukabil, gâliba *T'o-pa* (*Hsi-hsia* hükümdar ailelerinin bu soydan olduğu iddia olunur) veya daha önce başka moğul ve türklerden (malzememizle bu husus için karar vermek güçtür) gelmiş olan, tipik şimal medeniyeti unsurları vardır: kuşak, çizme, kısa kesilmiş saç, ata binmek sevgisi, koyun kemiği falı, yay teli sesinden fal, insan kafa tasından su içmek ki, *Hsiung-nu* hanı *Mao-tun*, *Yüeh-chih* hükümdarının kafasını, şarap içmek için, kullandığını andırır. Nihayet ay sonlarında harbe gitmeği sevmemek âdeti. Tıpkı bunun gibi bir âdetin *Hsiung-nu*'larda da bulunduğu bildirilir. Bu medeniyete Çin medeniyetinin kuvvetli tesirleri de katılmıştır: Çin yazısı taklidi yazı, saray merasimi ve soy adları (hiç değilse, hükümdar tabakasında) kullanmak âdeti. Şu halde bu *Hsi-hsia* medeniyetinin koyun besleyen tibetliler üzerine yerleşmiş olan şimal halklarının medeniyeti mahsulü olduğu sarihtir.

2. Hotan halkları

Bu grupa 17 a—27 numaralar girer. Bunlar, batı kısmı müstesna olmak üzere, asıl Türkistan havzası halklarıdır. Bu halklar hakkında çok dikkate değer şu antropologiya malûmatı verilir: yalnız *Yü-tien* (*Hotan*) ahalisi Hun olmaktan ziyade, çinliye benzemekte, ötekiler ise, Hun'a benzemektedir, yani çukur gözlüdürler. „Hun yüzlü" tâbiri, *Han* devri zamanından sonra (m. s. 200), oldukça çok kullanılır ve hemen daima iranlı veya soğdlu olmaları lâzım gelenler hakkında söylenir. Bir çok defalar kalkık burunlu, bazan da mâvi gözlü, gür sakallı oldukları ilâve edilir. Bundan dolayı bu halkların, daha kuvvetli moğul damgası taşıdığı anlaşılan *Yü-tien*'lerden başka, antropologiya bakımından daha çok İran grupundan olduklarını sanıyorum; moğullarla karışmamış ve antropologiya bakımından (tabiî mâvi göz müstesna) İran

grupuna yakın bir türk grupu olmaları ihtimali de vardır. Fakat bu devirde bu tâbirin türkler için kullanıldığını hemen hiç görmedim; bir de bu grupun medeniyetine dair işittiklerimiz, çin kaynaklarının türk medeniyeti hakkında söyledikleri ile, pek uygun düşmez.

Bu halkların bir çokları hakkında bilgimiz çok az olduğundan, hakikaten bu gruptan olup olmadıklarına dair karar vermek güçtür. *Lou-lan*, *Wen-su*, *Ku-mo*, *Ch'ieh-mo* ve *Mo*'lar için de aynı şey vâkidir. Diğerlerinde mensupluk kat'îdir. Az olmakla beraber, demin adlarını saydığımız halklara dair söylenenler bu grup halkları hakkında verilen malûmata çok uymaktadır. Bununla beraber bu mıntakanın sayısız diğer küçük devletleri hakkında bilgimiz o kadar azdır ki, bunların bu gruptan olup olmadıklarına karar vermek imkânsızdır. Gâliba bunların büyük bir kısmı da bu gruptandır.

Bu grupun malzemeden ortaya çıkan en mühim hususiyetleri şunlardır: türk halklarında olduğu gibi, saçlar kısa kesilidir. Baştan eteğe kadar uzanan önü düğmeli bir elbise giyerler; şarkî Asya'nın diğer halklarının ise, elbiseleri yandan düğmelidir. Yakası yoktur, yaka oyuğu vardır. Bundan başka mutad uzun ve geniş kollar yerine, kısa kollar vardır. Bazan da, her halde bunun altına giyilen, dar pantalonlardan bahsedilir. Bazıları göçebe olmakla beraber, çokları ekim yaparlar ve bilhassa, tibetli komşuları gibi, buğday ekerler. Bunun yanında pirinç ve darı da ektikleri olur. Bunlarda üzüm ve meyva ekimi de bulunduğu çok defa söylenir. Gâliba bu devletlerin çoğunda doğrudan doğruya vaha üzerinde yaşayan ahali ziraat yapar; vaha kıyısında yaşyan ahali ise, göçebedir. Eşek, at, deve ve bazan, asıl yayılma sahası daha batıda olan, tek hörgüçlü develer beslenir. Buna binaen türkler ve tibetliler gibi, keçe de yaparlarlar; türkler ve ön asyalılar gibi, halı dokurlar. Yada taşı kullandıklarından çok bahsedilir; buna sebep Çin'in çok yada taşı almasıdır. Mâdeni kendilerinin işledikleri de aynı şekilde çok defa söyenir, fakat bu tibetlilerinki gibi küçük bir sanayi idi.

Din, malûmatı edindiğimiz zamanda, artık her yerde buddistliktir; daha sonra bazan mazdaistik görülür. Mamafih „gök hükümdarına" da taptıklarından bahsedilir. Ben, diğer müdekkiklerin çoğu gibi, bununla başka bir buddist tanrısının değil, eski gök dininin (veya aynı şeye çıkan güneş dinin) kasdedildiğini sanıyorum; zira bir *Hsiung-nu* kabîlesinin, buddistliğin bu kabîleye kadar yayılmadığı bir devirde, daha gök tanrısına taptığı söylenir.

Buddistlik vasıtası ile, ölüleri yakmak gibi, bir çok âdetler de yerleşmiştir. Yalnız mühim olan cihet bir kere (*Yü-tien*'lerde) hükümdarın

buddist âdetlerine göre yakılmayıp, tabutunun dışarıya bırakıldığının anlatılmasıdır. Bu dışarıya bırakılma âdeti, buddistliğe has değildir. Buna daha aşağıda (bk. 5) rastlayacağız. Bayramların mühim kısmı da buddist bayramıdır. Bir kere bahsedilen „orman bayramı" gibilerinde, eski bayramların kendilerini muhafaza etmiş olması kabildir. Türk halklarında buna benzer bir „örman bayramı" göstermiştim. Fakat bu grup için tipik olan şey, sarih olarak buddist olmadığı anlaşılan, bereket büyüsü ile alâkadar yıl başı çarpışmalarıdır. İki tarafın taş muharebesi ile, yılın iyi veya kötü olacağı tesbit edilir. Aynı zamanda bunlardan birisinin ölmesi — bu husus söylenmemekle beraber — tarlalar için bir nevi kurban sayılmış olmalı. Bu âdet bir de *Soğd*'daki *Po-han* halkında görülür. Şarkî Asya, bu nevi başka bir âdet tanımaz: *Kuang-tung* havalisinde ve daha kanlı bir şekilde fransız Hindistan'ı kabîlelerinde görülür. Cenubî Çin'de ziraatle meşgul olan *Chêkiang* ve *Kui-chou*'da *Miao* kabilelerinde görülen ve aynı mânayı ifade eden boğa güreşi âdeti, bununla alâkalıdır. Bu âdet şarkî Asya'nın her yerinde, ziraat ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bunun *Hotan* halkları için de câri olduğu kabul edilmelidir. Bu mesele hakkında karar vermek şimdiye kadar çok güç olmuştur; çünkü bu dikkate değer âdet bir kere *Soğd*'da, sonra Hotan grupları halklarında ve nihayet cenubî Çin'de, yani şimdiye kadar bir birleri ile münasebetleri olup olmadığını bilmediğimiz üç ayrı sahada görülür. Hâlbuki bu üç sahadaki âdet, kısa tasvirleri yüzünden seçemediğimiz tamamen ayrı esas fikirlere dayanmaktadır.

Ahalinin ahlâksız olduğu üzerinde durulması da mühimdir. Bu, çinlilerce, kadınların bunlarda daha fazla hüriyetlere sahip olduklarını ifade eder. Bu husus *Kui-tsih*'te kıraliçenin kabul resmine iştirâk ettiği kaydından da anlaşılmaktadır: burada da kadının diğer yerlerden fazla hak ve hüriyetleri vardır Fakat bundan ana hukuku neticesi çıkarmak doğru olmaz. Ana hukuku hiç bir Türkistan veya ön Asya halkında kaydedilmiş değildir.

Nihayet kafa yassılatmak âdeti dikkate değer. Kafanın ne şekilde yassılaştırıldığı, etrafı ile tasvir edilmiş değildir; yalnız dar ve uzun yapıldığı anlaşılıyor. Bu âdet *Sai* grupundan saydığımız *Su-lo* halkında da görülür. Eğer yassılaştırma bu kabul ettiğimiz şekilde oluyor idi ise, o takdirde uzun kafa tasının ahalinin ideali olduğu ve bunu sun'î vasıtalarla edinmek istediklerine hükmedebiliriz. Bir de eski Korea'da, gâliba aksi maksatla, yani kafa tasının uzun olmaması için, kafa yassılatmak vardır. Bugünkü şimalî Çin'de de, yardımcı vasıtalarla, çirkin sayıldığı için, muhtemel uzun kafa taslılığın önüne geçilmeğe çalışılır. Bu halkları Korea ile başka bir âdet de birleştirir: selâmlaşma. *Kui-tsih*'te bir diz

yere kadar eğilir. Korea'daki *Kao-li*'de de böyle yapılır (*Hou-Han-shu*, 115, 3 a). Daha sonra *Ch'i-tan*'lar da böyle yaptılar (*T'oung Pao*, 35, 149) ve bu âdet bunlarda umumiyetle „Hun selâmı" diye anılırdı (*Kung-K'ui-chi*, bahis 111 = Şanghay nushası, s. 1105 a, bir seyahatnamede). Gâliba sonraki Mançurya selâmı buradan inkişaf etmiştir. Korea ile Türkistan'ın bu şimal-doğu kısmının arasındaki münasebetlerin pek o kadar nadir olmaması, hakikaten dikkate değer. Buna başka bir yerde de (bk. *Hudut halkları*) dikkati celbetmiştim. Rivayete göre, korealılar buraya göçmüşlerdir. Fakat acaba tesirleri bu derece kuvvetli mi olmuştur. Diğer taraftan, meselâ *Yüeh-chih* adı gibi, Türkistan kabile adları Korea kabile adlarında görülür (bk. *Türk halklarının kabile isimleri*).

Bu halkların çok çalgı sevdikleri, çok defa üzerinde durularak, söylenir. Bunların çalgısının *T'ang* devri Çin çalgısı üzerine büyük tesiri olmuştur.

Bu grup halkları hakkında bildirilen diğer bazı âdetler, kendilerine has olmayıp, başka grup halklardan alınmıştır. Meselâ: *Yen-ch'i*'lerin pek iyi tüccar olmaları, bu soğdlu grup halklarının vasıflarındandır; aynı şekilde buddistlik tesirleri de bulunabilmekle beraber, kaplan şeklinde taht âdeti de soğdlulardan gelmiştir (belki de *Kui-tsih* hükümdarının arslan tahtı *Samantabhadra*'nın tahtıdır). Çin tesirleri de sarihtir; bazan bu çok açıkça söylenir. Para meselesinde şu husus bilhassa göze çarpar: daha batıdaki halkların hepsinin her yeni hükümdarla yeni dökülen hükümdarın resim ve unvanını taşıyan altın ve gümüş sikkeleri varken, bu halkların çinlilerin *Han* devri *wu-shu* parası ile karşılaştırdıkları sikkeleri, yani hükümdar resmi bulunmayan, gâliba delikli bakır paraları vardır.

3. Sai halkları

Bu grupa 28—35 numaralı halklar girer. Yalnız bunlardan *Chi-pin*, *Wu-i-shan-li* ve *An-hsi*'ler ikinci derecede bunlara mensupturlar. *Sai* halkları adını bizzat çinliler verir. Bununla *Yüeh-chih*'lerle akraba başka bir kolu kasdettiklerini de söylerler. Bunların da, tıpkı *Yüeh-chih*'ler gibi, *Mao-tun* idaresindeki *Hsiung-nu*'ların istilâsı önünde batıya sürüldüklerini bildirirler. Asıl *Sai* halkları Türkistanın batı kısmındadır. Daha cenup-batıya itilmiş olanlar, ikinci derecede bunlardan sayılırlar. Çinliler bütün bu halkların da *Wu-sun*'larla akraba olduklarını ayrıca kaydederler. Bunlar Türkistan havzasının şimal kıyısında, yani *Wu-sun*'ların hemen cenubunda oturuyorlardı.

Antropologiya hususiyeti olarak iki yerde çukur, kahve rengi veya hattâ mâvi gözlü oldukları, alınlarının dar olduğu yahut başlarını sun'î

şekilde yassılaştırdıkları bildirilir. Hattâ *Wu-sun*'ların (bk. *Hudut halkları*) yeşil gözlü ve kırmızı saçlı olduğu da söylenir. Demek oluyor ki, *Sai* halkları ve *Wu-sun*'lar, antropologiya bakımından, birbirlerinden farksızdırlar; bahusus ki (arada bu tasvirlerden farkı olan soğdlar müstesna), başka hiç bir halk hakkında aynı şeyler söylenmez. Yalnız *T'ang* devrinde kırğızlar tıpkı böyle tavsif edilirler. Öz türklerin sarışın ve mâvi gözlü oldukları umumiyetle kaydedilmez; fakat kırgızların, dil ve medeniyet bakımından, türklerden sayılmakla beraber, bir çok türk olmayan unsur ihtiva ettikleri, belki yalnız „türkleşmiş" bir halk oldukları kabul edilir.

Medeniyetçe bütün bu *Sai* halklarının göçebe oldukları ve diğer âdet ve giyimlerde *Wu-sun*'lara benzedikleri söylenir At yetiştirirler, fakat bu atların bilhassa iyi olduğu ayrıca hiç bir yerde kaydedilmediğine göre, bunlarda iyi ön Asya atı değil, normal orta Asya at cinsi bulunduğu kabul edilmelidir. *Sai*'ların daha çok değişmiş *Su-lo* gibi devletlerinde Çin tesiri (para) ve Hind tesiri (hükümdar tacı) görülür ve bunlarda bir az ziraat de vardır.

Wu-sun'ların medeniyeti, *Hsiung-nu*'ların da atlı göçebe olmaları, keçeleri bulunması ve kımız içmeleri ile, bunlarınkine çok yakın gösterilir. Fakat *Hsiung-nu*'larda bir az ekim bulunduğu halde, bunlarda hiç yoktur. Daha önce *Yüeh-chih*'lerle birlikte yaşadıkları için, her halde bunlarla pek fazla karışmışlardır. Diğer taraftan *Yüeh-chih*'lerin sarışın ve mâvi gözlü oldukları kaydedilmediği için, bu iki halk antropologiya bakımından birbirlerinden farklı gibi görünürler. Âdetler de birbirlerinin tam aynı değildir (bütün bunlar için bk. *Hudut halkları*) Haloun'un (*ZDMG*, 91, s. 252 v. dd.), bu *Wu-sun*'ların, hiç değilse bir müddet, *Yüeh-chih*'lerin dilini, yani toharca konuştuklarını söylemekte, gâliba hakkı var. Fakat bunların, onların asıl dili ve Hind-Avrupa dil ve medeniyet grupundan olup olmadığı, bence, her şeye rağmen, çokşüphelidir.

a. Sai'ların cenup-batı grupu

Bir başka grup daha vardır: aynı medeniyete sahip oldukları söylenen *Chi-pin*, *Wu-i-shan-li* ve *An-hsi* halkları. Fakat *Chi-pin*'lerin *Sai* grupundan oldukları söylenir. Şu halde diğerleri de, her hangi bir şekilde, bu gruptan olmalıdırlar. Filhakika bu üç devletin medeniyeti birbirine çok benzer şekilde tavsif edilmiştir. Bütün bunlarda iklim sıcaktır, yoncaları, üzüm ve meyvaları vardır, bahçe ve saraylar yaparlar, pek çeşitli mâdenler işlerler, filleri, tek hörgüçlü develeri, diğer ehlî hayvanları ve bilhassa iyi atları vardır. Hepsinin her yeni hükümdarla yeniden dökülen, hükümdarın resmini taşıyan altın veya gümüş sikkeleri vardır. Görülüyor ki, bu üç devletin medeniyeti diğer *Sai* halklarınkinden tama-

men farklıdır; bu çok inkişaf etmiş bir şehir medeniyetidir. *An-hsi*, İran'daki eski *Arsakî*'ler devletidir ve burası memleket olarak, *Po-sih* (bu söz kendini „*Fars*" sözünde muhafaza etmiştir) devletinin İran'da uzun müddet hâkim olmasına rağmen, adını muhafaza etmiştir. Şu halde vaziyet her halde şöyle anlaşılmalıdır: *Sai* halklarının bazı kısımları *Chi-pin*'de yüksek inkişaflı, ziraati olan daha eski bir şehir medeniyeti üzerine yerleşmişlerdir. *Sai* halkları *Chi-pin*'de bu eski medeniyeti tamamen benimsedikleri veya sayıca az oldukları için, bunun medeniyetin görülebildiği kadarını hiç bir surette değiştirememişlerdir. Bu eski *Chi-pin* medeniyeti de aslında *An-hsi* ve *Wu-i-shan-li* ile akraba, hattâ bunun hemen tamamen aynıdır. Şu halde hakikatte bu üç halk, *Sai* halkları grupuna değil, çok daha fazla bir ihtimalle, çok daha yakın oldukları 5. grup halklarındandır.

4. Yüeh-chih halkları

Bu grup 36—66 numaralı halkları içine alır. Bunlar aralarında muayyen alâmetlerle ayrılan üç grupa bölünebilirler.

a. Hephtalit grupu

Bu 36—39 halklarını ihtiva eder. Buna *Hudut halkları*'nda (bhs. f 4 ve 12), *Hua* ve *Yeh-ta*'lar üzerinde gösterdiğim malzemeyi de ilâve etmek icap eder. Çin an'anesi *I-ta* ve *Yeh-ta*'ların bir olduklarını ve bunlara daha önce *Hua* denildiğini iddia eder. Avrupa tetkikleri bu *I-ta* (nr. 37), *Yeh-ta* (*Hudut halkları*, bhs. f 12) ve *Hua*'ların (*Hudut halkları*, bhs. f 4) *Hephtalit* denen gruptan farksız olduğu kanaatındadır. *Hephtalit*'ler hakkında verilen malûmat bir haylı tenakuzludur: bunları ya *Chü-shih* (sonraki *Kao-ch'ang*) veya *Yüeh-chih*'lerle birlikte, bir grup altında toplarlar. *Yeh-ta* ve bu grupta kendilerinden bahsedilen halkların hepsi *Chü-shih*'lerle değil, *Yüeh-chih*'lerle birleştirilir. *Chü-shih*'lerin hangi gruptan oldukları da kat'î değildir (bk. *Hudut halkları*, bhs. f 2). Sonraki devirde bununla uygurlar kasdedilmiştir; fakat ilk zamanlarda medeniyetleri türk medeniyetine pek benzemez, çok daha fazla 2. gruptaki Hotan halklarının medeniyetini andırır. Bunlarla müşterek olan Korea halkları ile benzerlikleri vardır. Daha sonra bunlarda tabiî türklük fârıkaları gittikçe çoğalır; öyle ki, nihayet bir türk halkı sayılabilirler. Eski *Hua*'ların buna benzer bir medeniyetleri olduğu anlaşılıyor; bunlar, buna göre, Hotan grupu halkları ile *Yüeh-chih* halkları arasında, karışık bir halktır. Bu *Hua*'lar aslından oldukları söylenen *Yeh-ta* ve *I-ta* ve bu gruptan olan diğerlerinin artık Hotan grupu ile hemen hiç bir münasebetleri yok gibidir; bilâkis, *Yüeh-chih*'lere çok ya-

km oldukları için, buraya sokmak icap eder. Mamafih *Yüeh-chih* grupu içinde hususî fârıkaları olan bir bölüm teşkil ederler.

Antropologiya bakımından bunlara dair hiç malûmat verilmediğinden, bunları sarışın veya mâvi gözlü, çıkıntılı burunlu ve gür sakallı olmayıp, daha fazla moğul veya türk tipinden olduklarına, kat'î olarak, hükmedebiliriz.

Medeniyetçe bir kaç hususî fârıkaları vardır: bunlarda polyandra (yani erkek kardeşlerin hepsinin bir karı alma âdeti) vardır. Çocuklar büyük kardeşindir. Rivayete göre, saç süsleri şu âdetle alâkalıdır: kadınlar saçlarını boynuz şeklinde tanzim ederler ve kocalarının her biri için, ayrı bir boynuzları vardır. Bundan başka bunların hususiyetlerinden biri de bir mağarada yaşayan ve âdî kısrakları gebe bırakan bir ilâhlar atı efsanesidir; bunlardaki iyi atların aslı işte bu attır. Demek oluyor ki, bunların at cinsi pek iyidir. Bir de develeri vardır. Bunlarda arslan ve deve kuşu bulunduğu da söylenir; fakat her halde bunlar, gâliba memlekette bulunmayıp, ticaretle gelmiş olmalıdır. Bunun dışında çok kuvvetli Hind ve Çin tesirleri görülür. İktısad ve giyimde (imalarla anlaşılabildiği kadar) türk halklarının aynıdırlar. Türklerin umumiyetle bu grup halkalarına çok daha erken tesir yaptıklarını kabul etmek lâzımdır.

Umumiyetle *Tohar* olarak kabul edilen *T'u-huo-lo*'ları bu gruptan saydım; hâlbuki ataları *Yüeh-chih*'lerin de *Tohar* oldukları zannedildiğine göre, bunları bundan sonraki alt gruptan saymamız icap ederdi. Fakat *T'u-huo-lo*'lar medeniyette *Hephtalit*'lerle tamamen bir olarak, tavsif edilirler. Belki bu tesir beraber yaşadıkları *I-ta*'lardan sonradan geçmiştir; fakat bana *T'u-huo-lo* 'ların da tıpkı *Hephtalit*'ler gibi, her ikisi de bir veya bir kaç medeniyetle (belki Hotan ve ilk türk medeniyeti) değişmiş ve böylece *T'u-huo-lo*'ların medeniyetinin de *Yüeh-chih* medeniyetinin tıpkısı olmaktan ileri gelmiş olması daha mümkün görünüyor.

Bu *Hephtalit* medeniyetinin daha sonraki Tibet medeniyeti ile birkaç benzer noktası vardır. *Hephtalit*'lerin un ile yaşadıkları bildirilir; bununla muhakkak Tibet halkları için tipik olan un çörekleri kasdedilmiştir. Bir de polyandra, bunlardan başka, yalnız tibetlilerde vardır. Kaynaklar polyandrayı *Hephtalit*'lerden çok daha önce bildirirler; tibetlilerde ise, ilk önce ana hukuku ve matriarhattan bahsederler. Bu âdeti tibetliler *Hephtalit*'lerden mi almışlardı?. Türkistan medeniyetlerinin Tibet tesirinde kalması veya aksi meselesi daha çok karanlıktır.

Daha iki şeye dikkat etmeli: *Hephtalit*'lerin, Hotan halkları gibi, kısa kollu ve önü kapalı elbiseleri vardır. *Yeh-ta* 'ların, bizim bildiğimiz şekilde, iyi arabaları, yani *Hsiung-nu* ve diğer türk halklarının tipinde arabaları

yoktur. Bununla beraber muayyen bir çeşit arabaları vardı; yalnız bu etrafı ile tasvir edilmiş değildir. Belki de bunlar dört tekerlekli *Yüeh-chih* arabalarına benziyordu.

b. Asıl Yüeh-chih'ler

Bu alt grupa 40—47 numaralı halklar girer. Bunlar bizzat *Yüeh-chih* 'ler ve göçtükleri söylenen memleketlerdi. Buraya *Hudut halkları* (bhs. f 13) 'ndaki malzeme de ilâve edilmelidir. Haklarında çok yazıldığı için, dil ve tarih bakımından birşey ilâve etmek istemediğim *Yüeh-chih* 'ler ilk önce şarkî *Kansu*'da, *Hsiung-nu*'ların komşuları olarak, oturuyorlardı. Buradan m. ö. 200'de sürüldüler ve garbî Türkistan arazisine çekilerek, bir kaç devlet kurdular. Şüphesiz boş bir memlekete göçmediler ve bütün oradaki ahaliyi ortadan kaldırmadılar. Şu halde bu garbî Türkistan'da *Yüeh-chih* medeniyeti, daha önceki ahalinin tesiri ile, değişmiş olmalıdır.

Yüeh-chih'lerin asıl medeniyetleri üzerinde maalesef çok az şeyler biliyoruz. Bunlar da, tıpkı *Hsiung-nu*'lar gibi, göçebe idiler, diğer medeniyet hususiyetlerinde de *Hsiung-nu*'lara benzemelidirler; yalnız arabaları bunlarınkinden farklı idi: sığırların çektiği dört tekerlekli arabalar; *Hsiung-nu*'ların arabaları ise, anlaşılan iki tekerlekli idi.

Çin kaynaklarında sonraki *K'ang-kuo*'lar ile daha eski *K'ang-chü* kaynaklarının karıştırdığı *K'ang-chü*'ler bir mesele teşkil eder. Hakikaten *K'ang-chü*'lerle alâkalı olan haberleri alacak olursak, bunların da yalnız iktisatta değil, evlenme ve mâtem âdetlerinde de hemen tamamen *Hsiung-nu*'lara benzediğini görürüz. Tarihçe de *Hsiung-nu*'larla çok sıkı münasebetleri vardı. Bu *Yüeh-chih*'ler ve bunlarla birlikte kendilerine yakın akaraba *K'ang-chü*'ler, dil tetkiklerine göre, *Toḫar*'lardır ve buna göre, Hind-Avrupa halkları grupundandırlar. Antropologiya cihetinden, çinlilerin hiç dikkatlerini çekmemişlerdir: çukur göz, kalkık burun, gür sakal veya sarışınlık ve mâvi gözden hiç bahsedilmez. Şu halde moğul veya türk yüzlü olmaları lâzımgelir. Demek oluyor ki, ortada şu hakikat vardır: dilcilerin fikirlerince (*Yüeh-chih*=*Toḫar* düsturuna dayanarak), Hind-Avrupa dili konuşan bir halk, medeniyetçe ve antropologiya bakımından, komşuları türk halklarından bariz hiçbir şekilde farklı değildir. *Yüeh-chih*'ler yeni yurtlarına göçünce, haklarında daha etraflı malûmat ediniyoruz. Bunlar birbirleri ile bağları gevşek olan küçük devletler kurarlar. Sığırları atları vardır. Bunlarda da gök atı efsanesi vardır. Atları yonca ile beslerler. Pirinç, buğday, meyva ve bilhassa şarap yaptıkları üzüm ekimi ile uğraşırlar. Şehirleri ve sâbit evleri vardır. Göçebelikten, esas itibarı ile, artık bahsedilmez. Bunlarda kadınlara çok kıymet verilir. Bir kere, kadının müstakbel kocasını denettiğine dair,

tuhaf bir âdetten bahsedilir; matriarhata veya, hiç değilse, benzerlerine hükmettiren bir âdet. *Ta-yüan*'ların demiri bilmeleri de dikkate değer; şu halde çinlilerle tanıştıkları zamanda daha bronz devrinde olmaları lâzımdır. Fakat en mühimmi bunların, Çin'e kadar giderek, ticaret yaptıkları üzerinde israr edilmesidir. Bunun için para kullanırlar. Antropologiya cihetinden, çukur gözlü ve gür sakallı olarak tasvir edilirler. Bütün bunlar bize *Yüeh-chih*'lerin, eski medeniyetinden yeni memleketlerinde hemen hiç bir şeyin muhafaza edilmediğini gösterir; olsa olsa küçük devletler halinde yaşamaları eski kabile teşkilâtına dayanır. Demek oluyor ki, garbî Türkistan'da daha eski, yani yerli medeniyet hâkim olmuştur; çince olmayan kaynaklardan ve antropologiya kayıtlarından öğrendiğimize göre, *Yüeh-chih*'lerin ince bir üst tabaka olarak yerleştikleri bu medeniyet, gâliba bir nevi Soğd medeniyeti idi.

Daha uzun müddet göçebe kalan ve bir de pek fazla Tibet tesiri gösteren *Hsiao-Yüeh-chih*'ler bu grupun bir az dışarısında kalırlar. *Po-sih*, yani *Fars*'lar da böyledir. Bunların *Yüeh-chih*'lerin bir kolu olduğu söylenmekle, aralarında ince bir *Yüeh-chih* tabakası bulunduğu kasdedilmiştir; yoksa diğer medeniyet hususiyetleri, *Yüeh-chih*'lerin ve garbî türkistanlılarınkinden tamaman farklıdır. Medeniyetleri bakımından, tamamen ö n Asya halkları grupuna girerler.

c. Soğd medeniyetleri

Bu alt grupa 48—66 numaralı halklar girer. Hepsi garbî Türkistan ve civarındaki dağlarda oturur, vâdileri ve ovaları tercih ederler. Bunlar daha önce göçmüş olan *Yüeh-chih*'lerin ahfadı sayılırlar; fakat ancak daha sonraki *Han* devrinde evvelki grupta (4b) anılan halkarın yerine, sahneye çıkarlar.

Antropologiya bakımından, bunlara dair daha önceki grup için söylenenler tekrar edilebilir: çukur gözlü, kalkık burunlu ve gür sakallı. Medeniyet bakımından da, daha önceki grupa çok yakındırlar. Yalnız bir halkın göçebe yaşadığı söylenir. Diğerleri hakkında böyle bir şey söylenmez, bilâkis türlü meyva bahçeleri vardır, buğday, darı, pirinç ve fasulya ekerler, bir de iyi şarap yaptıkları üzüm yetiştirirler. Hayvanlardan iyi at (fakat bunlara dair efsane yoktur), deve ve eşekleri vardır. Muhtelif mâdenler, kıymetli eşya, bilhassa koku ve çok çeşitli eczalar yaparlar. Şeker kamışından yapılan şekerleri de vardır. Buna çinliler „taş bal" derler.[1] Halı sanayileri, bir kaç defa, takdirle anılır. Her birinin kalın, yüksek duvarlı, düz damlı evleri olan sabit şehir-

[1] *Cho-keng-lu* (II, 13 a)'ya göre, „taş bal", bir nevi kiraz olabilir; fakat bu burada imkânsızdır.

leri vardır. Koyun, at veya deve biçiminde olduğu ve üstünde hükümdarların oturduğu söylenen garip tahtlar, bilhassa dikkati çeker. Bunlar, anlaşılan, bu medeniyetin hususiyetleridir. Bundan başka, çalgı ve oyun sevmeleri de mühimdir. Bunlardan Çin'e çok beğenilen, fakat yerleşmeyen muhtelif oyunlar geçmiştir.

Dinleri çok defa mazdaist veya buddist olmakla beraber, eski âyinler çok kuvvetle duyulur: msl. *Ts'ao-kuo*'daki insan kurban edilen yer deliği âyini, *Shih-kuo*'da kendisine sayısız koyun kurban edilen bir tanrı âyini, *Ts'ao-kuo*'da bir dağ mâbedi âyini ve *K'ang-kuo*'da diğer av âyinler ve *Shih-kuo*'da ced âyini. *Po-han*'dan bildirilen yeni yıl kavgasında *Ho-tan* halklarının tesir olması muhtemeldir.

Bunlar kısa saçlıdır, arada bir saç örgüsü görülür ki, bu yabancı tesirler olsa gerektir: örülmüş saç takriben *T'ang* devrinde birdenbire doğu ve orta Asya'nın çok geniş sahalarına yayılır.

Bunlarda *matriarhat*'a benzer âdetler müşahede edilir: kadınlar kabul merasimine iştirâk eder. Kardeşler arasında evlenme hakkındaki malûmat (*Po-sih* için de aynı şey söylenebilir) pek anlaşılamıyor; arada bir, hakikaten, kız kardeşleri ile evlenme varmı idi? Bunların bir hususiyeti de, uzaklara seyahat eden iyi tâcir olmalarıdır.

K'ung-hou çalgı âleti artık Çin'de malûm değildir. Fakat Korea'dan girdiği söylenen Japonya'da vardır. Bu bir tahta parçası ile çekilen küçük bir çenktir. Çin'de ilk olarak Han *Wu-ti* tarafından (*Yü-chih-t'ang*, 26, 6 a, *Shih-chi*'ye göre), yani çok yabancı tesirler bulunan bir devirde, kullanıldığı söylenir. Adın yabancı olduğu muhakkaktır; çince ile izah edilemez. Bu âlete eski kaynaklarda „*Hun* âleti" de denir (*Feng-su-t'ung* = *I-lin*, IV, 4 b), *T'o-pa* devrinde çok yayılmıştır. O zamanlar serbest kadınlar ve odalıklar bunu çok çalarlardı (*Lo-yang chia-lan-chi* = *T'P'KCh*, 236 = c. 19, 7 b). „*Kung-hou* şarkısı" denen (bk. *T'Y* mad. *k'ung-hou-yin*) ve Çin'de ilk zamanlarda bulunduğu tesbit edilen bir âletin Korea'dan Çin'e geldiği söylenir. Her halde *K'ung-hou* bir Çin âleti değil, gâliba halkların göçü ile Korea ve Japonya'yâ kadar gelmiş olan bir ö n Asya âletidir.

P'i-p'a, bir nevi gitaradır. Bu da yabancı bir âlettir. *Shih-ming* (bahis *Shih-yüeh-ch'i* = VII, 22) bunun *Hun*'lardan geldiğini ve at üzerinde çalındığını söyler. Bu âletin muhtelif çeşitli yazılışı bulunduğu (*Yü-chih-t'ang* 31, 1 a) ve çince ile izah edilmediğine göre, yabancı olması icap eder. En geç *Han* devrinden beri Çin'de görülür; o zaman 4 teli vardı ve 3,5 ayak (takriben 79 cm.) uzunluğunda idi (*Feng-su-t'ung-i* = *I-lin*, IV, 3 a). *T'ang* devrinde *p'i-p'a* çok defa grupumuza ait oldukları kat'î olan kabilelerle alâkalı gösterilir. Bir kere mazdaistlerin sihirli oyunlarında

p'i-p'a çalıp oynadıkları söylenir (*Ch'ao-yeh chien-tsai* = *T'P'KCh*, 285 = c. 23, 21 b); sonra *T'ang* devrenin başlangıcında, batı ülkelerinin pek iyi *p'i-p'a* çalan bir *Hun* gönderdiği bildirilir. Çin hükümdarı bunun çalgı âletini taklit ettirir (*Ch'ao-yeh chien-tsai* = *T'P'KCh*, 205 = c. 16, 27 a). Bundan başka *T'ang* devrinde bir kaç kere şamanların istiharelerini bir *p'i-p'a* ile yaptıkları bildirilir (*Ch'ao-yeh chien-tsai* = *T'P'KCh*, 283 = c. 23, 14 b ve 15 a; *Ling-i-chi* = *T'P'KCh*, 283 = c. 23, 15 b; *Ho-tung-chi* = *T' P' KCh*, 341 = 27, 41 b ve belki bir de *Huan-yüan-chi* = *T'P'KCh*, 119 = c. 9, 33 a). Bu çeşit istihare asıl Çin'e her zaman yabancı idi, eski zamanlarda da bilinmezdi. Bu yay ipi ile yapılan orta Asya istihare tarzının bir tekâmülü olmalıdır. Bu yay ipi istiharesinden *p'i-p'a*'h istihare, bir de bir az daha önce ortaya çıkmış olan ve buddistlerde kullanılan çan sesi istiharesi doğmuştur (bunun hakkında bk. *Fa-yüan-chu lin*, 61 = *Tripitaka*, c. 53, s. 744 c) Çin'de *T'ang* devri ortalarına kadar kesilmiş bir tahta tokmak ile *p'i-p'a* çalınırdı; bu ancak bundan sonra kalktı (*Kuo shih ts'uan-i* = *T'P'KCh*, 205 = c. 16, 27 a). *T'ang* devrinde en iyi *p'i-p'a* yapan bir *Ts'ao* ailesi vardı (*Kao-chai shih-hua* = *Yenching Monographs*, nr. 14 b, 129); nasıl bir aile olduğu söylenmemekle beraber, bunun *Ts'ao-kuo*'dan gelmiş bir aile olması muhtemeldir.

Her halde *p'i-p'a*'nın aslında bir Çin çalgı âleti olmadığı, tıpkı *K'ung-hou* gibi, her ikisinin de daha *Han* devrinde, yani gerek *Soğd* gerek diğer batı halklarından bir çok şeyler alındığı bir devirde göründükleri için, doğrudan doğruya bu grupun *Soğd* halklarından alınmamış olacağı sarihtir.

Hulâsatan denebilir ki, dil ve tarihçilerin bu sahada, hiç değilse daha *T'ang* devrinde, *Soğd*'lu halklar tesbit ettikleri için, *Soğd*'hı dediğimiz bu halkların medeniyeti bundan önceki bölümde tasvir edilen *Yüeh-chih* halklarınınkine pek yakın olup, yâlnız bazı noktalarda biraz daha ileridir. Bundan belki *Yüeh-chih*'ler daha buraya göçlerinde *Soğd* halkları üzerine konmuş olmaları ve bunların medeniyetini aldıklarına hükmedilebilir. Bu *Soğd* medeniyetine, mâden kullanması ve büyük bir ihtimalle sulama tertibatlı ileri bahçeciliği ile, bir şehir medeniyeti denebilir. Bunlarda çok inkişaf etmiş bir ticaret vardı; askerlik kabiliyetleri pek büyük değildi.

d. Umumî netice

Burada bir araya toplanan bu üç grupun şu müşterek vasıfları vardır: *a* ve *b* grupu halkları, aslında, şarkî Türkistan'ın doğusunda veya ortasında oturuyorlardı. Bunlar türklerin medeniyetine çok yakın bir medeniyete sahip olup, bunun çok tesiri altında kalan göçebelerdi. Bundan başka *a* alt grupunun halkları *Hotan* halklarının tesiri al-

tında kalmışlardır. Bunlar, türklerin zoru ile, batıya, Pamir sahasına ve garbî Türkistan'a geçerler. Burada anlaşılan *Soğd*'lu olmaları lâzım gelen kabileler üzerine yerleşirler ve böylelikle yeni *c* medeniyeti ortaya çıkar (bu medeniyetin başlangıçları daha *b* de tasvir edilmiştir). Bunda göçebe hayatını hatırlatan muayyen hatıralar (hayvan biçiminde taç, tabiat tanrılarına koyun kurbanları) ve kadına daha çok kıymet vermekten başka, asıl eski medeniyetten artık hemen hiç bir şey kalmamıştır. Diğer hususlarda bu eski *Soğd* medeniyeti daha fazla diğer ön Asya medeniyetleri ile akrabadır.

5. Ön Asya halkları

Bu grupta 74—77 numaralı halkları topluyorum. Yalnız muayyen bir dereceye kadar, 3 ve 4 te kaydedilmiş olduğu gibi, *Po-sih*, *An-hsi* ve *Wu-i-shan-li*'ler de bu gruptandır. Bu gruptaki halklar hakkında çok değişik diğer kaynaklardan pek kat'î malûmatımız ve tarihleri ile millîyetleri hakkında oldukça iyi malûmatımız vardır. Çinlilerin bu kabileleri nasıl tasvir ettikleri ve ne gibi hususiyetleri üzerinde durdukları dikkate değer; bundan o kadar iyi tanımadığımız diğer halkların tasvirleri üzerinde hükümler verilebilir. Çinliler bu halkları, ötekilerde olduğu gibi, bir grup altında toplamazlar. Yalnız bu halklar arasındaki medeniyet benzerliklerini zikrederler. Diğer kaynaklardan da bunların medeniyetinin teferruatta birbirinin aynı olmadığını biliyoruz. Buna rağmen, muayyen farkalar gösterilebilir. İşte çinliler bunu yapmışlar ve böylece bu halkları, daha önce tasvir edilenlerden, kat'î çizgilerle ayırmağa muvaffak olmuşlardır. Burada nazariye ve teferruata girilmeksizin, sadece malûmatımızın ait olduğu zamanlarda, bunların çoğunda iranlıların oturduğuna işaret edilecektir. Diğer hususlarda bu malûmattan, tıpkı diğerlerinde olduğu gibi, istifade edilecektir. Buna göre, şöyle bir vaziyet ortaya çıkıyor:

Bu her türlü mâdene sahip, yüksek inkişaflı şehir medeniyetidir. Bir çok, sağlam duvarlı ve büyük şehirler vardır. Şehirlerde damları çokluk kiremitten değil de arduaz taşından veya kerpiçten yapılmış evler vardır. Merkez şehirde ve eyaletlerde muhteşem büyük saraylar yapılmıştır. Hükümdar bu sarayların bir kaçında oturur. Her çeşit meyva, orman vardır; pirinç (her halde yaş tarlada), buğday, darı, kavun v.s. ekilir. Burada çok iyi at, tek hörgüçlü deve, tavus, deve kuşu, gergedan, arslan vardır. Memlekette sayısız kıymetli taş ve kıymetli eşya bulunur. Para altın ve gümüştendir ve her hükümdar için, yenisi basılır. Yüzünde hükümdarın resmi, tersinde başka bir resim veya yazı vardır. Çok uzak yerlerle de ticaret yapılır. Çok defa pek harpçı

değildir. Harpte fil kullanılır (belki bu Hind tesiridir; bk. 6). Hükümdar, danıştığı bir kaç vezirle birlikte, memleketi idare eder. Eğer hükümdarlığa lâyık olmaz ve bunun neticesinde tabiat felâketleri olursa, tahttan indirilir. Sihirbaz ve büyücüleri vardır. Ufkî yazılan yazıları vardır. Dinleri çok defa ateşperestliktir. Yıl, çin hesabı ile, 6. ayda başlar (bundan bir kere de *K'ang-kuo*'da bahsedilir, mamafih burada bunun yanında yılın 12. ayda başladığı da kaydedilmiştir). Ölüler dışarıya bırakılır. Bu âdet bugün bile İran'daki Parsîlerde görülür. Tibet ve Hotan'da da vardır ve bu anlaşılan İran tesiri iledir (bk. 2). Evlenme âdetleri çinlilerce pek iyi görülmediğine göre, kadınların muayyen hakları var demektir. Fakat bu yalnız *Po-sih* hakkında söylenir, diğer hiç bir memleket hakkında böyle bir şey söylenmez; belki de bu *Yüeh-chih*'lerin bunlara çok olmayan tesirlerinden biridir. Bunlar dâ, *K'ang-kuo*'da olduğu gibi, kardeş arasında evlenme de bulunduğu ve kralın altın bir koyun taht üzerinde oturduğu söylenir. Şu halde *Po-sih* üzerinde *Yüeh-chih*' lerin tesiri bulunduğu sarihtir. Bu grup halkı çokluk kısa saçlıdır, elbiseleri çok değişik kumaş ve dibadandır; elbiselerin üzerinde bir nevi pelerin vardır. Elbiseler baştan keçirilmek suretiyle giyilir ve sağdan iliklenir. Muhtelif kokular kullanırlar.

Ta-shih, yani araplar, *Po-sih*'lerle birlikte anılmakla beraber, bu umumî medeniyet çerçevesinin bir az dışında kalırlar. Antropologiya bakımından da farklıdırlar. Vakıa bunların da, meselâ soğdlular gibi, burunları kalkık ve sakalları gürdür; fakat derileri kara ve pek büyük cüsseli oldukları söylenir. Bunlarda, iklim icabı, ekimin daha az rol oynadığı, en fazla büyük at ve büyük deve yetiştirildiği ve bunların eti ile beslenildiği bildirilir. Tanınmışların cesetleri mumyalanır. Çinliler ilk zamanlarda asıl Arabistan'ı değil, arapların yayılma başlangıcından hemen sonra, Irak ve İran'da işgal ettikleri sahaları tanımış olacaklar. Arap ve İran medeniyeti ile benzerlik, işte bundandır. — Dikkate değer bir kayt da *Fu-lin*, yani Bizans, ülkesinde koyunların yerden bitmesidir. Bu efsane bir çok çinli müdekkikleri meşgul etmiştir. Bu Türkistan'dan gelen ve ilk defa şimalî *Ch'i*'ler sülâlesinde (m.s. 550 — 577) görülen bir efsane imiş. Koyun kemiği ekilecek olursa, kuzular çıkarmış. Göbeğin yerden kopması için, bunların korkutulması lâzımmış (*Hsiao-tou-p'eng*, s. 60 ve bilhassa *Yü-chih-t'ang*, 34, 1b; *Yüan Mei*, *Tse-pu-yü*, *Hsü-pien*, s. 62'de bu efsaneyi *T'ang* devrinden beri mevcut göstermekle hata eder!). Bu efsane ile iki efsane daha akrabadır: birisi *Yüeh-chih*'lerde bir parça eti kesildikten sonra, yeniden et çıkan koyunlar bulunduğu hakkındadır (*I-wu-chih*=*T'P'KCh*, 439=c. 35, 49 a — b). Bir başka kaynağa göre de, *Yüeh-chih* ve *Yüeh-hsi* (cenup *Sih-ch'uan*'ın batı sınırında

bir halk) 'lerde her gün kendilerinden et kesilebilen sığırlar vardır (*Shu-tien*, 9, 13 a, *T'oung Pao*, 35, s. 26—27'de zikredilir). Gâliba bu son metin bozulmuştur. İkinci bununla karşılaştırılabilir efsane de, *Han* devrinde bir ırmaktan koyun çıkmasıdır. Bunu görüp çok şaşıran kadınlar ellerini çırpmışlar (ve bununla koyunları ürkütmüşlerdir). Bundan dolayı artık sudan koyun çıkmıyormuş. Bu yüzden bugün, koyun doğarken, el çırpmak caiz değildir (*Chün-kuo-chih* = *T'P'YL*, 69, 1 b). Maalesef *Han* devrine ait olduğu söylenen bu çin efsanesinin nerede yaşadığı açıkça anlaşılamıyor. Her halde bu *Fu-lin* menşeli olmayıp, *Yüeh-chih* ve orta Türkistan ile her hangi bir şekilde bağlı ve oradan gelmiş gibi görülüyor.

6. Hind halkları

Bu grup 67 — 73 numaralı kabîleleri toplar. Çinliler bu halkları ayrı bir grup saymayıp, az veya çok, *Yüeh-chih* halkları ile birleştirirler. Çinliler şimal-i garbî Hindistan'ı tanıdıkları zaman, *Yüeh-chih*'ler buraya girmişler ve buradaki devletler üzerinde hâkimiyeti elde etmişlerdi; bu bakımdan, bu birleştirme haklı görülebilir. Fakat bunlar burada, garbî Türkistan'a nazaran, medeniyetlerini daha yayabilmişlerdir. Çinlilerin şimal-batı medeniyeti diye anlattıkları şey ön Asya, hiç değilse, Soğd halkları hakkında söylediklerine çok daha yakındır.

Soğd ülkesinin *Yüeh-chih* halkları ile Hind halkları arasındaki en büyük benzerliğini çinliler her ikisinin de askerlik ve diğer bakımlardan zayıf, fakat buna karşı iyi tüccar olmalarında bulurlar. Mamafih bu hemen tek benzer cihettir. Yoksa Hind halklarında deve, gergedan ve fillerin bulunduğunu söylerler. Filleri harpte kullanırlar. Pek çok baharat, koku, şekerleri vardır. Toprağı sularlar, pirinç ve meyva ekerler. Giyimleri hakkında, yaya gezdikleri ve kulaklarını deldiklerinden başka, bir şey söylenmez. Dinleri buddisttir. Bu yüzden bunlarda ölüm cezası yoktur; sürgün cezaları vardır. Mahkemelik münazaalarda, *Po-sih*'te de olduğu gibi, işi tanrı buyruğuna (hükm-i ilâhî) bırakırlar. Yazı yaprak üzerine yazılır. Takvim ve heyette çok ileridirler. Siyaseten çokluk küçük devletlere bölünürler.

Ni-po-lo hakkında verilen malûmat, yukarıdakinden bir az farklıdır: bunların da kulakları deliklidir, iyi tacirdirler; fakat sığırla çift sürmesini bilmedikleri için, az ekim yaparlar. Tıpkı tibetliler ve hindliler gibi, parmakla yerler. Yak beslerler. Hindliler gibi, takvim ve heyetten bir az anlarlar. Normal evleri tahtadan olup, duvarları boyalıdır; fakat sarayları çok muhteşemdir. Burada, *Po-sih*'te olduğu gibi, su ile serinletme tertibatı olan saraylar vardır. Soğd halklarında gördüğümüz gibi, hü-

kümdar altın bir taht üstünde oturur. Tibetlilerin aksine olarak, nepalliler çok temizdirler. Bu medeniyetin tavsifinden, öteki Hind medeniyetlerihden oldukça farklı, bir az Tibet tesiri altında, yüksek bir medeniyet olduğunu kabul etmemiz lâzım gelir.

Çin kaynaklarında Hindistan hakkında daha bir çok malûmat vardır; fakat bunlar hemen yalnız buddistlik ve budda tarihine dairdir. Bu gibi malûmat annallerde olduğu kadar, diğer eserlerde de vardır. Bunları, kabîle tasviri tipinden olmadıkları için, almadım.

7. Türkleşmiş halklar

Burada tasvir edilen halklardan hiç birinin medeniyeti daha doğuda yaşayan türklerin medeniyetine benzemez. Yalnız küçük bir grup (bk. nr. 78—81) türklerin hâkimiyeti altında olup, türkleşmiştir. Bu halkların adlarının zamanca daima daha sonraki metinlerde geçmesi dikkate değer. Adları geçen türkleşmiş kabîleler de daha sonra ortaya çıkarlar. *Chü-mi* (Soğd'daki Kumedh) üzerinde hâkim olan *Sir-Tarduş*'lar. *Chü-mi,* eldeki az malûmata göre, Soğd medeniyet grupundân olmalıdır; *Hsieh-yü*'de oturan *T'u-chüeh, T'u-huo-lo* ve *Chi-pin*'ler; Gandhara üzerinde hâkim olan Tölös soyundan bir kol. *Ku-t'u* halkının da adından ve unvanlarından bir türk halkı olması lâzım geldiğini anlıyoruz. Fakat kendilerinden çalgıcı kadın gönderilmesi, bunların daha fazla soğdlu olmaları lâzım geldîği kanaatma vardırır. Bu medeniyetlerde türk tesiri pek görülmez; buna belki de malûmat azlığı sebeptir. Yalnız harpçilik kabiliyeti üzerinde daha fazla durulması dikkati çeker.

8. Mensuplukları bilinmeyen halklar

Büyük bir kabîle grupunun (bk. 82—129) mensupluğu, kat'î olarak, bilinmemektedir. Bunun tek sebebi (*P'o-pa-li,* 113 ve *P'an-yüeh,* 109 gibi, çok uzaktaki halklar olmadığı takdirde) medeniyetleri hakkında ip ucu verecek hiç bir şey söylenmemesidir. Bunların coğrafya vaziyetlerinden bir netice çıkarmak istenilirse, bu kabîlelerin mensuplukları hakkında nazariyeler yürütmek, tabiî, çok kolaydır. Bu, hattâ çokluk doğru da olabilir. Fakat burada bu yapılmayacaktır. Eğer elimizde daha fazla malzeme olsa idi, bilinmeyen kabîlelerin mühim bir kısmını Soğd halkları grupuna, fakat belki bir kısmını da Hotan halkları gurupuna, sokmak mümkün olacaktı. Bu halklar arasında, meselâ *Chümi*'ler (92), *P'u-lei*'ler (114) ve *I-chih*'ler (102) gibi, bazıları bir grup teşkil ederler; fakat mensuplukları o zaman da kat'î değildir. Bu küçük grupun üç halkı, yaşadıkları yere göre, türk olabilirlerdi; fakat eldeki malûmatla bunu isbat etmek kabil değildir.

Bahsı geçen medeniyet

Ch'iang	Garbî Ch'iang	Hotan halkları	Sai'lar	Hephtalitler
Moğul yüzlü	moğul yüzlü	çukur, mâvi göz	çukur, mâvi göz	moğul yüzlü?
—	—	gür sakal	gür sakal	—
—	—	kalkık burun	dar alın	—
—	—	moğulla karışık	sarışın	—
Göçebe	göçebe	göçebe ve ziraat	göçebe	göçebe?
—				
—	buğday	buğday ekimi	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	üzüm	—	—
Koyun besleme	koyun	normal at	normal at	iyi at
Küçük at	küçük at	eşek	—	—
Yak	yak	deve	deve	deve?
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
Taş ev	taş ev	çadır ve ev?	çadır??	?
—	—	—	—	—
Organ köprü	organ köprü	—	—	araba
Bir az mâden	bir az mâden	?	?	—
—	—	—	—	—
—	keçe ve post elbise	kısa kollu elbise	?	doğu Asya elbisesi?
—	—	önden kapanır	—	—
—	—	yakasız	—	—
—	keçe, kürk	keçe	keçe	?
—	deri zırhı	—	—	—
—	—	halı	—	—
—	—	—	kımız	—
—	un çöreği	—	—	un çöreği
—	vernik	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	büyü kültü	gök kültü	?	?
—	üçyılda bir bayram	yeni yıl kavgası	?	—
—	—	—	—	—
—	—	çalgı sevgisi	—	—
—	—	—	—	—
—	ölü yakılması	dışarıya konma	—	—
—	polyandra	matriarhat	—	polyandra
—	levirat[1], matriarhat	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—

[1]*Levirat*, oğulun, babasının odalıkları veya küçük kardeşin, ölen büyük kardeşinkarısı ile evlenmesi âdeti.

SELELER
lerin mukayeseli cedveli

Yüeh-chih	Soğdlar	Ön asyalılar	Hind halkları	Türk halkları
moğul yüzlü?	çukur mâvi göz	?	—	türk yüzlü
—	gür sakal	—	—	—
—	kalkık burun	—	—	—
—	—	—	—	çokluk moğulla karışık
göçebe	şehir medeniyeti, bahçecilik	şehir medeniyeti, bahçecilik	şehir medeniyeti, bahçecilik	az ziraatle göçebelik
—	pirinç, buğday	pirinç, buğday	pirinç, buğday	buğday
—	meyva	meyva	?	—
—	sulama?	sulama	sulama	—
—	şeker kamışı	şeker kamışı	şeker kamışı	—
—	üzüm	üzüm	—	—
at	iyi at	iyi at	?	normal at
—	eşek	—	—	eşek, katır
deve?	deve	deve	deve	bir az deve
—	—	fil	fil	—
—	arslan	arslan	arslan	—
—	deve kuşu	deve kuşu	—	—
—	iyi tacir	iyi tacir	iyi tacir	—
?	taş ev	taş saray	?	çadır
—	şehir duvarı	şehir duvarı	?	—
araba	hayvan taht	—	?	araba
—	bütün mâdenler	bütün mâdenler	bütün mâdenler	silâh için mâden
—	kıymetli eşya	kıymetli eşya	kıymetli eşya	—
doğu Asya elbisesi?	?	pelerin	?	doğu Asya elbisesi
—	—	baştan giyme	?	yandan kapalı
—	—	çok işlemeli	?	yakalı
keçe?	kumaş	çok çeşitli kumaş	kumaş	keçe ve post
—	—	—	—	—
keçe?	hah	—	—	hah
—	—	—	—	kımız
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	koku	koku	koku	—
—	para iktisadiyatı	para iktisadiyatı	para iktisadiyatı	—
—	altın ve gümüş para	altın ve gümüş para	?	—
—	—	yazı	yazı	vernik yazı
?	tabiat dini	ateş kültü	buddistlik	gök kültü
—	—	—	—	ilk ve son bahar bayramları
—	—	tanrı buyruğu (hükm-i ilâhî)	tanrı buyruğu (hükm-i ilâhî)	—
—	çalgı sevgisi	—	—	—
—	oyun sevgisi	—	—	—
—	—	dışarıya bırakılma	yakma	gömme
—	—	—	—	baba hukuku
—	kadın saygısı	kadın saygısı	—	kadın saygısı
—	—	—	takvim	—
—	—	—	hey'et	—

Bu cetvelde, daha önceki kısımlarda bahsı geçen malzemeden başka, „*Hudut halkları*" adlı kitabımdan garbî *Ch'iang*'lar ve asıl türklerle alâkalı malzeme de kullanılmıştır. Garbî *Ch'iang*'ların medeniyeti, burada bahsı geçen *Ch'iang*'ların medeniyeti ile birdir; her iki malûmat birbirini tamamlayacaktır.

2. Hind - Avrupa meselesi

Burada adı geçen halk gruplarından *Ch'iang*'lar moğul yüzlü, türkler, türk yüzlü, fakat belki daha o zaman moğullarla karışıktır; hephtalitler ve *Yüeh-chih*'ler ya moğul veya türk yüzlüdür. Hotan halkları, *Sai*'lar ve soğdlular, antropologiya bakımından, Avrupa asıllıdırlar. Ön asyalılar ve hindliler hakkında hiç bir malûmat edinemiyoruz; yalnız bunlar fazla Avrupa yüzlü olsalardı, buna ayrıca işaret edileceği kabul edilebilirdi. Bu avrupalıların tek bir grup oldukları kabul edilecek olursa, bunların Türkistan havzasının şimal ve batısında oturmaları ve buradan yayılmış olmaları icap ederdi. Hâkim olan nazariyeye göre, bu avrupalılar bir veya bir kaç Hind-Avrupa dili konuşuyorlardı. Bu hind-avrupalıların aslında ne gibi bir medeniyete sahip oldukları bahsine gelince, bu esaslarında eski türklerinkine yakın, at yetiştiren bir göçebe medeniyeti gibi görünür. Bu takdirde bu medeniyet kendini en fazla *Sai*, halklarında muhafaza etmiş, soğdlularda ve *Hotan* halklarında (anlaşılan eski yüksek ön Asya medeniyeti tesiri ile) çok değişmiştir. *Yüeh-chih* ve hephtalitlerin mutlaka bu gruptan olmaları icap etmez; bunlar antropologiyaca hind-avrupalılardan farklıdır; medeniyetçe, türkler, tibetliler ve hind-avrupalılar arasında, orta bir yerleri vardır. Dil bakımından, *Yüeh-chih*'ler ve hiç değilse hephtalitlerin bir kısmı (denildiğine göre) hind-avrupalılardan imiş. Fakat bu bir delil değildir. Bence başka bir gruptan, meselâ türk grupundan olmaları ve ancak daha sonraları Hind-Avrupa dili ve kısmen medeniyetini kabul etmiş olmaları mümkündür.

Şu vaziyete göre, şöyle bir manzara hasıl olur: malûmatımızın erişemediği bir devirde (m. ö. 200) şarkî ve garbî Türkistan'da şimalden gelmiş bir Hind-Avrupa göçebe medeniyeti ki, bir çok sahalarda yüksek ön Asya medeniyetleri ile temas ve tesirler neticesinde, daha o zaman bir ekim ve şehir medeniyeti haline gelmiştir. Şarkî Türkistan'ın cenup kısmında, tibetli koyun besleyiciler; doğu kısmında, türklerin tesiri altında kalmış hind-avrupalı olmayan çoban *Yüeh-chih* ve hephtalitler; şimal-doğusunda türk kabîleleri; ön Asya'da ne gibi asılları olduğu çin kaynaklarından anlaşılamayan, medeniyette ileri halklar. 200 de (m. ö.) *Yüeh-chih*'lerin bir kısmı garbî Türkistan'a göçmüş ve ora-

daki medeniyeti kabul etmişlerdir. 2. (m. s.) asırda haklarında bazı şeyler öğrendiğimiz hephtalitler ve akrabaları, 4. (m. s.) asırda Hind içlerine kadar uzanarak, şarkî Türkistan'ın batısında ve Pamir sahasında sarih olarak görünürler. Her yerde, fethettikleri saha medeniyetinin lehine olarak, kendi medeniyetlerini bırakırlar. 5. ve 6. (m. s.) asırlardan itibaren türk halklarının büyük yürüyüşü başlar ve bu yazıda bahsolunan sahaların büyük bir kısmı tamamen türklerin malı olur. 150 (m. ö.) den 150 (m. s.) ye kadar süren *Hsiung-nu*'ların Türkistan sahasının büyük bir kısmını türklerin hâkimiyeti altına alan ilerlemesinden sonra, ikinci ve daha kuvvetli türk dalgasıdır.

3. Türkler

Orta Asya halklarının medeniyeti hakkındaki malûmatın hepsinde bilhassa bir hüsus dikkate değer mahiyettedir: malûmatın çoğu, bu sahalar artık türk idaresi altında olduğu bir zamana aittir. Fakat buna rağmen, türk medeniyeti için tipik olan hiç bir şeyden bahsolunamaz. Hâlbuki türkler geldikten sonra, bu sahalarda medeniyetin her halde değişmiş olması icap eder.

Fakat çin kaynaklarının bir devletin medeniyetindeki değişmelerini umumiyetle bildirmemek veya pek tâli olarak bildirmek garabetleri vardır. Bir devletin medeniyeti hakkında bir annalde bir kere malûmat verilmişse, daha sonraki annallerde bu malûmat daha etraflı ve teferruatlı verilir; fakat siyasî sebeplerle değişen bir medeniyet yalnız nâdiren bildirilir.

Mamafih belki de *T'ang* ve *Sung* devrine kadar (malzememiz, esas itibarı ile, bu devirle nihayet bulur), türklerin tesiri ile olan değişiklikler, hakikaten o kadar derin değildir. Bunlar, anlaşılan, esas itibarı ile siyasî teşkilât sahasında olmuştur. Tarih malzemesi gözden geçirilecek olursa, türklerin bilhassa kabiliyet gösterdikleri şeylerden birinin de şu olduğu görülür: çok muhtelif ahali ve medeniyetçe değişik devletleri, siyaset bakımından, teşkilâtlandırılmak ve kurmak kabiliyeti. Fakat işte türklerin asıl bu kudreti, araştırdığımız malzemede sarih olarak belirmez.

Bir ikinci meseleye daha temas etmek lâzım: malzememizde türkler Türkistan tarihinde ancak 5. (m. s.) asırdan itibaren bir rol oynamış (*Han*'lara imtisalen), yani yabancı bir memlekete girmiş m ü t e c â v i z gibi gösterilirler. Buna hiç ihtimal verdirmeyecek bir çok sebepler vardır. Ön Asya, hattâ Hindistan tarihinde bir çok şeyler, daha önce türk

tesiri bulunduğu kabul edildiği takdirde, izah edilebilir. Eğer türkler milâttan önceki devirlerde yalnız şarkî Türkistan'ın şimal-doğu kısmında yaşamış olsalardı, bu tesirleri izah etmek kabil olmazdı. Bu yanlış intibadan malzememiz de suçludur: çok geç başlar. Türkologlar ve irancıların tetkikleri 2. (m. ö.) asırda hind-avrupalı halkların garbî Türkistan'a büyük bir istilâları olduğunu ve aslında bu sahada yaşayan türklerin bunları geri attıklarını ve üzerlerine yerleştikleri ihtimalini ortaya koymuştur. Eğer bu doğru ise, şarkî Türkistan için de aynı şeyi beklemek lâzımdır. Fakat bu devir o kadar erkendir ki, buna dair hiç Çin malûmatı beklenemez. Vakıa iç Moğolistan'ın ve bugünkü şimalî Çin'in türk halklarını kat'iyetle neolitik devirlere kadar takip edebiliyoruz; fakat şarkî Türkistan ve hele garbî Türkistan o zamanlar çinlilerin tamamen meçhulü idi. Burasını ancak takriben 250 (m. ö.) 'de bir az, 100 (m. s.)'den sonra daha fazla tanıdılar. Ancak bu hâdise 1000 yıl kadar önce olup bitmiş olduğundan, şarkî ve garbî Türkistan'ın bütün bu memleketleri Çin müşahidine hind-avrupalı tesirini yapmıştı.

Bu nazariyenin doğru olup olmadığına hüküm verecek vaziyette değilim; fakat her halde hâdiseleri pek iyi izah ediyor. Muhakkak olan cihet hind-avrupalıların aslen şarkî türkistanlı olmadıkları ya Avrupa'nın her hangi bir sahasından geldikleri yahut da garbî Türkistan'ın şimalinde (eğer bu sahanın en çok söylenilen faraziyelerine dayanılacak olursa) olduklarıdır. Şu halde, hiç değilse, şarkî Türkistan'a göçmüş olmaları lâzım gelir. Fakat yine hafriyat ile kat'îdir ki, şarkî Türkistan bu hind-avrupalıların göçü sırasında boş değildi. Bütün bu meseleler daha önce bu sahalarda türklerin bulunduğu kabul edilecek olursa, en iyi bir şekilde izah edilir. Tibetliler, eldeki malûmata göre, bu rolde hiç olamazlar; tunguz ve moğullar da pek bahis mevzuu olamaz. Türkistan'da hind-avrupalıların istilâsından önce tamamen tanınmayan ve tamamen ortadan kaybolan bir halk bulunduğu nazariyesi ise, daha önce türklerin yaşadığına dair olan nazariyeden daha uzak bir ihtimal olduğuna göre, ona tercih olunamaz.

Bitirirken bir kere daha tekrarlamak istiyorum: daha başka kaynaklardan pek çok malzememiz olan sahalar üzerinde, ben yalnız Çin malzemesini bir araya topladım. Burada, temas edilen bütün meseleleri aydınlatmak için, diğer malzemelerden de istifade edilmelidir. Ancak ondan sonra burada imâ edilen şeyler, yıkılmaz bir şekilde, isbat edilir veya düzeltilebilir. Temennim bu memleketteki meslekdaşlarımın burada verilen malzemeyi bu mânada kendi eserleri için kullanmalarıdır.

Adı geçen eserler

Burada başlıca, Çin annallerinden istifade edilmiştir. Buna ilâveten 9 ciltlik *Erh-shih-wu-shih* (devamlı sahife ile), nşr. K'ai-ming (Şanghay) kullanıldı: yalnız müstesna hallerde, ilk dört annal için T'u-shu-chi-ch'eng neşrinden istifade edilmiştir. 25 annal arasında kullanılanlar şunlardır (yay içinde bu eserlerin şâmil oldukları devirler gösterilmiştir):

1. *Shih-chi* (tarih başlangıcından, takriben m.ö. 120'ye kadar).
2. *Han-shu* (m. ö. 206'dan m. s. 20'ye kadar).
3. *Hou-han-shu* (m. s. 20'den m. s. 220'ye kadar).
4. *San-kuo-chih* (221—280).
5. *Chin-shu* (265—420).
6. *Nan-shih* } (386—589).
7. *Pei-shih* }
8. *Liang-shu* (502—556).
9. *Chou-shu* (557—589).
10. *Sui-shu* (589—618).
11. *T'ang-shu* } (618—907).
12. *Hsin-T'ang-shu* }
13. *Wu-tai-shih* } (908—959).
14. *Hsin-Wu-tai-shih* }
15. *Sung-shih* (960—1276).
16. *Liao-shih* (914—1124).
17. *Chin-shih* (1124—1234).

Bundan başka şu eserlere de müracaat edilmiştir:

1. *Ch'ao-yeh chien-tsai*, müellifi: gâliba Chang Cho; *T'ang* devri (*T'P'KCh*'e göre).

2. Chavannes, Ed., *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux* (Petersburg).

3. *Chhch'kfsch* = *Chung-hua ch'üan-kuo feng-su-chih*, müellifi: Hu P'u-an (Shanghai, Ta-ta neşri, 1935, 4 cilt).

3 a. *Cho-keng-lu*, müellifi: T'ao Tsung-i; *Ming* zamanı (nşr. Sih-pu' ts'ung-k'an; Shanghai, Commercial press).

4. *Chün-kuo-chih*, müellif ve zamanı belli değildir (*T'P'YL*'e göre gösterilmiştir).

4 a. Eberhard, W., *Mazdaizm ve maniheizm hakkında notlar* (*Ülkü*, haziran 1941, s. 295—301).

4 b. *Fa-yüan-chu-lin,* müellifi: Tao-shih; *T'ang* zamanı (*Tripitaka*'ya göre).

5. *Feng-su-t'ung,* Müellifi: Ying Shao; son *Han* devri (*I-lin*'e göre zikredilmiştir).

6. Franke, O., *Geschichte des chinesischen Reiches* (Berlin, 1930 v.dd., 3 cilt).

7. Fuchs, W., *Hui-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726* (Sitzb. d. Pr. Ak. d. Wis., Phil-hist. Klasse, 1938, nr. 30, Berlin, 1939).

7 a. Haloun, G., *Seit wann kannten die Chinesen die Tocharer oder die Indogermanen überhaupt?* (yalnız birinci kısmı çıkmıştır; Leipzig, Asia Major).

8. Haloun, G., *Zur Üe-tsî-Frage* (*ZDMG*, c. 91, s. 243—318).

9. *Ho-tung-chi,* müellifi: Liu K'ai; *Sung* zamanı (*T'P'KCh*'e göre).

10. *Hsiao-tou-p'eng,* müellifi: Tseng Yen-tung; 19. asrın başlangıcı (Shanghai, Ta-ta, 1935).

11. *Huan-yüan-chih,* müellifi: Yen Chih-t'ui; *Sui* zamanı (*T'P'KCh*'e göre).

12. *I-lin,* müellifi: Ma Tsung; *T'ang* zamanı, (nşr. Pi-chi hsiao-shuo ta-kuan; Shanghai, Chin-pu matbaası).

13. *K'ang-yu chi-hsing,* müellifi: Yao Jung; 19. asır (nşr. Pi-chi hsiao-shuo ta-kuan; Shanghai, Chin-pu matbaası).

14. *Kao-chai shih-hua, Sung* zamanı (Yenching Journal, Monograph Series).

14 a. *Kao-sêng-chuan,* müellifi: Yü Hsiao-ching (*T'P'KCh* veya *Tripitaka*'ya göre).

15. *Kung-k'ui-chi,* müellifi: Lou Yao; *Sung* zamanı (nşr. Sih-pu ts'ung-k'an; Shanghai, Commercial Press, 1 cilt).

16. *Kuo-shih ts'uan-i,* müellifi: Liu Su; *T'ang* zamanı (*T'P'KCh*'e göre).

17. *Ling-i-chi,* müellifi ve zamanı meçhûl (*T'P'KCh*'e göre).

18. *Lo-yang chia-lan-chi,* müellifi: Yang Hsien-chih; muahhar *Wei* zamanı (*T'P'YL*'e göre).

19. *Lü-shih ch'un-ch'iu,* Lü-pu-wei tarafından toplanmıştır; m. ö. 3. asır (*T'P'YL*'a göre).

20. Mac Govern, *Early empires of Central Asia* (Chapel Hill, 1939).

20 a. *Mo-k'o hui-hsi*, müellifi: P'eng Sheng; *Sung* zamanı (nşr. Pi-chi hsiao-shuo ta-kuan; Sanghai, Chin-pu matbaası,).

21. *O. Z.* = Ostasiatische Zeitschrift (Berlin).

22. *Hudut halkları* = W. Eberhard, *Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas* (*T'oung Pao*, eilt 36, Supplement, 1941).

22 a. *Shih-chia fang-chih*, *T'ang* zamanı (*Tripitaka*'ya göre).

23. *Shih-ming*, müellifi: Liu Hsi; güya *Han* zamanı (nşr. Sih-pu t'sung-k'an; Shanghai. Commercial Press,).

24. *Shih-san-chou chih*, müellifi: Han (?) Yin; *T'ang* zamanından evvel (*T'P'YL*'a göre).

25. *Shu-tien*, müellifi: Chang Chu; *Mançu* zamanı (*T'P'*a göre).

26. *Shui-ching-chu*, müellifi: Li Tao-yüan; m. s. 6. asır (Shanghai, Commercial Press, 1933, 1 cilt).

27. *Türk halklarının kabile adları* = W. Eberhard, *Stammesnamen nordasiatischer Völker in chinesischen* *Quellen* (henüz neşredilmemiştir).

28. *Tôyô Bunko* = Memoirs of the Research Institute of the Tôyö Bunko (Tokyo).

29. *T'P'* = T'oung Pao (Leiden).

30. *T'P'KCh* = *T'ai-p'ing kuang-chi*, müellifi: Li Fang; m. s. 9. asır (nşr. Pi-chi hsiao-shuo ta-kuan; Shanghai, Chin-pu matbaası).

31. *T'P'YL* = *T'ai-p'ing yü-lan*, müellifi: Li Fang; 9. asır (nşr. Sih-pu ts'ung-k'an Shanghai, Commercial Press).

31 a. *Tripitaka* = *Taishô Tripitaka* (Tokyo).

32. *Tse-pu-yü*, müellifi: Yüan Mei; 18. asır (nşr. Ta-ta, Shanghai, 1934; 3 eilt).

33. *Tu-yang-pien*, müellifi: Su E; *T'ang* zamanı (*T'P'KCh*'e göre).

34. *T'ung-chih*, müellifi: Cheng Chiao; *Sung* zamanı (nşr. Shih-t'ung, Shanghai, Commercial Press).

35. *T'Y* = *Ts'ih-yüan* (Shanghai, Commercial Press).

36. *Wei-lüeh*, müellifi: Yü Huan; 3. asır (*T'P'YL*'a göre).

37. *Yenching Monographs* = Yenching Journal of Chinese studies, Monograph Series (Peiping).

38. *Yü-chih-t'ang t'an-wei*, müellifi: Hsü Ying-ch'iu; *Ming* zamanı (nşr. Pi-chi hsiao-shuo ta-kuan; Shanghai, Chin-pu matbaası).

39. *Yu-yang tsa-tsu*, müellifi: Tuan Ch'eng-shih; *T'ang* zamanı (*T'P'KCh*'e göre).

Adı geçen halklar

Çince olmayan isimler

DIE KULTUR DER ZENTRAL- UND WESTASIATISCHEN VÖLKER NACH CHINESISCHEN QUELLEN

ZUSAMMENFASSUNG

Die recht zahlreichen ethnographischen Angaben der chinesischen Quellen über die weit über 100 politischen oder ethnischen Gruppen

Zentral- und Westasiens aus der Zeit zwischen 150 v. Chr. bis 1000 n. Chr. sind bisher kaum bearbeitet worden, sondern man hat sich hauptsächlich mit historischen und philologischen Fragen beschäftigt. Durch Anwendung einer schon bei anderen ostasiatischen ethnographischen Schilderungen angewandten Methode lassen sich die Völker Zentral- und Westasiens, die die Chinesen kennen, in verschiedene grosse Gruppen aufteilen. Diese Aufteilungen geben die Chinesen selbst mehr oder weniger deutlich an. Sie decken sich aber gut mit den Einteilungen, die man vom Standpunkt der heutigen ethnologischen Forschung aus machen würde Sie decken sich auch z. T. mit den von der Sprachforschung geschaffenen Einteilungen, wiewohl es nicht notwendig ist, dass Sprachgruppen zugleich auch Kulturgruppen sind.

Die chinesischen Quellen setzen in einem Augenblick stärker ein, als die Vorherrschaft der Hsiung-nu-Völker über Zentralasien durch die Chinesen gebrochen wird und sie enden kurz nach der Zeit, als die grosse Welle der türkischen Völker neu an die Eroberung Zentral- und Westasiens herangeht. Die Quellen stellen also die Periode dar, in der der Einfluss reiner türkischer Kultur am schwächsten ist. Reine türkische Kultur findet sich am Nordostrand des turkestanischen Beckens. Der Süd- und Südostrand des Beckens wird von Völkern tibetischer Kultur gehalten, also von nomadischen Schafzüchtern mit mutterrechtlicher sozialer Organisation. Das eigentliche turkestanische Becken wird in dieser Zeit von einer Gruppe von Khotan-Völkern besiedelt, die anthropologisch als nicht-mongoloid geschildert werden. Ihre Kultur ist der türkischen nicht unähnlich, daneben bestehen merkwürdigerweise Aehnlichkeiten zur koreanischen Kultur. Ihre Religion ist in der in Frage kommenden Zeit meist mazdaistisch oder buddhistisch.

Im Westen des Beckens wohnen die Sai-Völker. Auch diese werden als nicht-mongoloid geschildert. Sie sind reine Pferdezüchter ohne Anbau, jedoch werden sie früh durch Yüeh-chih-Völker überlagert und dadurch und durch verchiedenste andere Einflüsse verändert sich ihre Kultur sehr. Als vierte Gruppe kommen die Yüeh-chih-Völker, die in 3 untereinander auch der Herkunft nach sehr verschiedene Untergruppen zerfallen. Die eine Untergruppe sind die sogenannten hephtalitischen Völker, die ursprünglich im Osten des turkestanischen Beckens gesessen haben, dann nach Westen abwanderten. Sie waren ursprünglich in ihrer Kultur, anscheinend aber auch anthropologisch den türkischen Völkern weitgehend gleich. Später, besonders im westlichen Asien verwandelte sich ihre Kultur durch Kontakte sehr stark. Die eigentlichen Yüeh-chih sassen ursprünglich ganz im Osten des turkestanischen Beckens. Auch

sie waren den Türkvölkern anscheinend ursprünglich in jeder Hinsicht sehr ähnlich. Der wichtigste kulturelle Unterschied zu den Türken ist, dass sie nicht den leichten, zweirädrigen türkischen Wagen, sondern einen schweren vierrädrigen Karren hatten. Durch den Druck der Hsiung-nu mussten sie nach Westturkestan auswandern, wo sie ihre ursprüngliche Kultur so gut wie völlig verloren. Als dritte Gruppe der Yüeh-chih-Völker rechnen die Quellen die sogdischen Völker Westturkestans. Diese sind anthropologisch wiederum nicht-mongoloid, sie scheinen einmal Nomaden gewesen zu sein, sind aber schon früh teils zu Stadtbewohnern mit Gartenbau, teils zu einem reinen Händlervolk umgewandelt. Wahrscheinlich gehörten diese sogdischen Völker ursprünglich mit den nordöstlich von ihnen sitzenden Sai-Völkern zu einer grossen Gruppe, zu der auch die Khotan-Völker gehörten. Durch den Einfluss der jeweiligen Nachbarkulturen und der jeweiligen Substratbevölkerungen haben sich diese 3 Kulturen differenziert. Andererseits scheinen die reinen Yüeh-chih-Völker und die alten Hephtaliten ursprünglich zumindest kulturell zur türkischen Kulturgruppe gehört zu haben. Vielleicht ist auch ihre Sprache, die in der späteren Zeit zur indogermanischen Gruppe gehört haben soll, nicht ihre ursprüngliche Sprache, sondern sekundär angenommen.

Die Völker Westasiens teilen die Chinesen in die Gruppen der indischen und der iranischen Völker auf. Die Schilderungen dieser von China recht weit entfernten Länder und Völker sind nicht so eingehend wie die der näheren. Die Quellen betonen sowohl bei den Indern wie bei den Iraniern den dominierenden Einfluss der Kultur der späteren Yüeh-chih (d. h einer vorwiegend sogdisch bestimmten Kultur) in Uebereinstimmung mit der Tatsache, dass Teile Indiens von den späten Yüeh-chih beherrscht worden waren. Die Beschreibung von Arabien gliedert dieses Land an Iran an, wohl deshalb, weil die Berichte aus einer Zeit stammen, wo die Araber bereits die Herrschaft über Iran angetreten hatten. Nur die Schilderungen des oströmischen, byzantinischen Reiches stehen ausserhalb. Dieses Reich bildet eine gesonderte Kulturgruppe.

Die Ergebnisse, die eine solche ethnologische Untersuchung des Materials der chinesischen Quellen liefert, können natürlich nur vorläufige sein, denn sie müssen durch Material aus anderen Quellen ergänzt und verändert werden. Immerhin aber zeigt sich, dass die Quellen wichtiges Material enthalten, das über die verwickelten kulturellen Verhältnisse des I. Jahrtausends n. Chr. einige Aufklärung geben kann.